

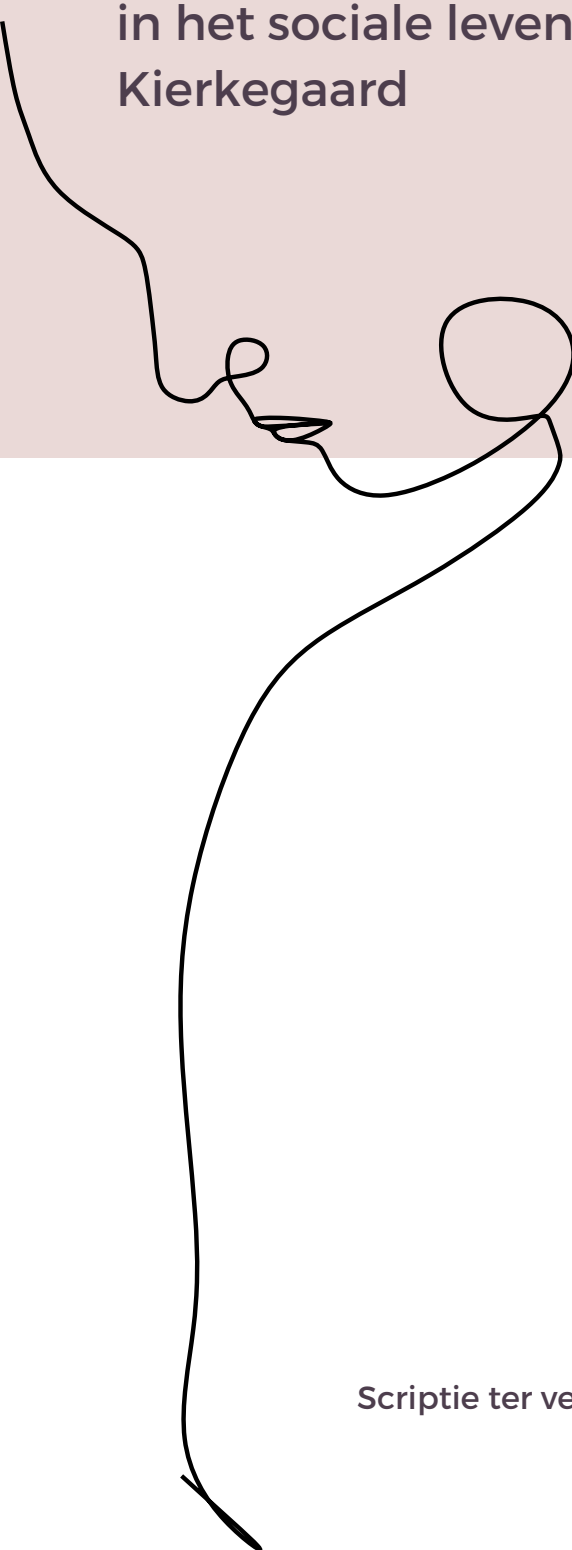
Het menselijk geheim.

Een verkennend onderzoek naar schaamte
in het sociale leven: Bij Sartre, Nussbaum en
Kierkegaard

Nadine Mounfik | S1026082

Begeleiding: Prof. J.A.A. Linssen
19671 woorden
29 maart 2022

Scriptie ter verkrijging van de graad "Master of arts" in de filosofie
Radboud Universiteit Nijmegen

Hierbij verklaar en verzeker ik, Nadine Mounfik, dat deze scriptie zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen zijn gebruikt dan die door mij zijn vermeld en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Amsterdam, 28 maart 2022

Voorwoord

Voor u ligt de scriptie ‘Het menselijk geheim. Een verkennend onderzoek naar schaamte in het sociale leven: Bij Sartre, Nussbaum en Kierkegaard.’ Deze Master scriptie is geschreven in het kader van het afronden van mijn studie Praktische Filosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Onder begeleiding van mijn scriptiebegeleider prof. Linssen ben ik in september 2021 begonnen met het schrijven van mijn scriptie. Met blijdschap en enige opluchting kan ik nu zeggen dat het onderzoek- en schrijfproces alleszins meegevallen is. Dit heb ik overwegend te danken gehad aan zijn zorgvuldige begeleiding, inspirerende gesprekken en bemoedigende woorden. Zijn opmerkelijke en heldere vragen hebben mij tot inzichten gebracht waartoe ik anders niet was gekomen. Een deel van deze scriptie staat er slechts door zijn begeleiding.

Daarnaast wil ik mijn lieve vrienden en familie bedanken voor hun geduld, support en interesse in mijn proces. Ten slotte wil ik Jelle van der Meulen danken voor zijn vertrouwen in mij en zijn muzikale intermezzo’s.

Nadine Mounfik

Amsterdam, 29 maart 2022

Samenvatting

Deze thesis is een verkennend onderzoek naar de werking van schaamte in het sociale leven. Schaamte is een complexe emotie die naar verschillende fenomenen verwijst. Intuïtief is het tweeledige karakter van de schaamte goed in te beelden: een gebrek aan schaamte lijkt te resulteren in schaamteloosheid en asociaal gedrag en een teveel aan schaamte lijkt een sterke belemmering voor het vrijelijk handelen. In deze thesis tracht ik aan de hand van Sartre, Nussbaum en Kierkegaard inzicht te bieden in de complexiteit van schaamte door de verschillende vormen van en zienswijzes op schaamte te belichten.

Inhoudsopgave

Inleiding	1
Schaamte en de taal	3
Conceptuele onderscheidingen	4
Opzet	5
Hoofdstuk I <i>De sleutel tot intersubjectiviteit</i>	7
1.1 Inleiding	7
1.1.1 Over de auteur van <i>L'être et le Néan</i>	7
1.2 Fenomenologische ontologie	8
1.2.1 Bewustzijn	9
1.2.2 Niet	11
1.2.3 Twee zijnswijzen	11
1.2.4 <i>Mauvaise foi</i>	12
1.3 Intersubjectiviteit	14
1.3.1 Een bijzonder ding?	14
1.3.2 Onder de blik van de ander	15
1.4 Schaamte	17
1.4.1 Lichamelijkheid	17
1.4.2 Vervreemding	18
1.4.3 De voyeur	19
1.4.4 De geïncorporeerde blik van de ander	20
Hoofdstuk II <i>Een kwetsbaar bestaan</i>	23
2.1 Inleiding	23
2.1.1 Nussbaum als auteur	23
2.1.2 Humane samenleving	24
2.2 Nussbaum over schaamte	25
2.2.1 Het ontstaan van primitieve schaamte	25
2.2.2 Patiënt B	27
2.3 Walging	29
2.3.1 Dierlijkheid en sterfelijkheid	29
2.3.2 Projectie	31
2.4 Mededogen	33
2.5 Stigmatisering	35
2.6 Sociale vernedering	37
2.6.1 <i>Shame punishments</i>	39
2.7 Uitweg	40
2.7.1 Te vuur en te zwaard	41

Hoofdstuk III	<i>De schaamte voorbij omarmen</i>	43
3.1	Inleiding	43
3.1.1	Søren Kierkegaard	44
3.2	De moderne mens	45
3.3	De enkeling	47
3.4	Absolute schaamte	49
3.4.1	Het geweten	50
3.5	Schaamteloosheid	51
3.5.1	Rigide	53
Hoofdstuk IV	<i>Nadere overwegingen</i>	55
4.1	Schaamte als moreel kompas	55
4.2	Een cultuur van tekorten	56
4.2.1	Kwetsbaarheid	58
4.3	Web van schaamte	59
4.4	De schaamte voorbij	61
4.4.1	Empathie	62
Conclusie		63
Bibliografie		67

INLEIDING

“Beiden waren ze naakt, de mens en zijn vrouw,
maar ze schaamden zich niet voor elkaar.”¹

Het begint vaak met stamelen, vuurrode wangen, klamme handen, de adem stokt in de keel en ten slotte breekt het zweet je uit. Niets liever wil je ontsnappen aan de situatie. De handen bedekken het gezicht, de schouders schieten omhoog en het hoofd buigt lichtelijk naar voren. In een tevergeefse poging controle te houden over de situatie gedraag je je opvallend normaal om maar niets te laten blijken. Jezelf verstoppen, er even niet zijn en verdwijnen, kon het maar. In zekere zin ben je al verdwenen: je wankelt uit balans en maakt een val door, je gaat door de grond.

Wie zich schaamt, heeft het gevoel uitgekled te zijn en ‘te kijk te staan’. Schaamte weet als geen andere emotie de menselijke kwetsbaarheid aan het licht te brengen. Bernard Williams definieert schaamte als een “[...] *experience [...] of being seen, inappropriately, by the wrong people, in the wrong condition.*”² Als we schaamte ervaren voelen we ons dan ook vaak reddeloos verloren.

In het oeroude, klassieke verhaal van De Schepping is schaamte een centraal onderwerp. Nadat Adam zich liet verleiden om van de verboden vrucht te proeven, werden hij en Eva zich bewust van hun eigen naaktheid. Vanaf dat moment voelden ze schaamte voor hun naakte lichaam en bedekten ze zichzelf met vijgenbladeren. De zondeval had zich voltrokken. Ik vind het fascinerend dat schaamte en schuld in dit klassieke verhaal zo duidelijk in beeld worden gebracht maar niet specifiek worden benoemd. Waar hebben wij het nu precies over wanneer wij spreken van schaamte?

¹ “Genesis De tuin van Eden,” in *De Nieuwe Bijbelvertaling* (Haarlem, Nederlands Bijbelgenootschap, 2007), 2:25.

² Bernard Williams, *Shame and Necessity* (Berkeley: University of California Press, 1993), 78.

Schaamte is een bijzondere emotie die je als het ware van buitenaf overvalt en zowel fysiek als mentaal een ongemakkelijk gevoel teweeg brengt. Iedereen herkent het gevoel van schaamte wel en veel auteurs menen dat schaamte een universele emotie is. De emotie is sterk verbonden aan onze lichamelijke en het willen verbergen daarvan. Akelig bewust worden we ons van het eigen lichaam waarmee we niet goed weten wat te doen. Schaamte lijkt immanent verbonden aan de aanwezigheid van anderen maar kan ook plaatsvinden als we alleen zijn. De overgrote meerderheid van de mensen zal schaamte als een zeer onprettige ervaring beschrijven. Maar is ons schaamtegevoel nu eigenlijk iets dat wij moeten omarmen of kan schaamte beter worden afgezworen?

Al sinds de Klassieke oudheid bestaat er discussie over de plaats en werking van schaamte. Wordt een gezonde dosis schaamte als een deugd opgevat, of moet een rechtschapen mens überhaupt geen handelingen uitvoeren die schaamte zouden kunnen oproepen? Het tweeslachtige karakter van schaamte is intuïtief gemakkelijk te voor te stellen. Op het eerste gezicht lijkt een schaamtevrij bestaan misschien aantrekkelijk, maar wanneer schaamte volledig zou uitblijven schept dat het vooruitzicht van schaamteloosheid. Indien wij ons een voorstelling maken van schaamteloos gedrag wordt dat doorgaans niet direct als een nastrevenswaardige karaktereigenschap of maatschappelijk ideaal beschouwd. Een tekort aan schaamte zou dus een asociale en amorele samenleving tot stand brengen.

Wanneer schaamte echter de overhand zou nemen en wij een diep gevoel van schaamte voor een alledaagse handeling zouden ervaren, brengt dat een sterk remmend effect teweeg dat een belemmering vormt voor het vrijelijk handelen van het individu. Bovendien schijnt Martha Nussbaum licht op het verband tussen schaamte en stigmatisering. Schaamte lijkt dus zowel een positieve als negatieve werking te hebben, wat de tweeslachtigheid van schaamte weergeeft.

Deze scriptie is een verkennend onderzoek naar de werking van schaamte in het sociale leven. Met behulp van filosoof Jean Paul Sartre, tracht ik allereerst

tot een ontologische beschrijving van schaamte te komen. Sartre maakt ons bij uitstek duidelijk dat de schaamte een emotie is binnen het sociale leven. Het is immers door de schaamte dat ik de ander als bewustzijn moet erkennen en intersubjectiviteit kan plaatsvinden. Vervolgens maak ik aan de hand van de denkers Martha Nussbaum en Søren Kierkegaard inzichtelijk wat de plaats, werking en functie van schaamte is binnen ons sociale leven en sociale interacties.

Deze denkers die in hun opvattingen over schaamte contrasteren, laten zien dat schaamte zowel de mogelijkheid biedt tot moreel handelen, zelfreflectie en verbetering, alsook de mogelijkheid tot stigmatisering, vernedering en verdeling van de samenleving. Deze auteurs zijn relevant om aan het woord te laten binnen dit onderzoek doordat hun contrasterende ideeën over schaamte de tweeledigheid van het thema mooi belichten. Hierdoor wordt de omvang, complexiteit en de verschillende dimensies van schaamte inzichtelijk. Aansluitend wordt een analyse gegeven waarin ik de theorieën en opvattingen van beide denkers probeer te vatten binnen de structuur van onze huidige samenleving.

Schaamte en de taal

In onze taal wordt het ‘verhullende’ aspect van schaamte onderstreept. Het Germaanse woord ‘scama’ en het Scandinavische woord ‘skam’ komen beide voort uit de termen ‘kam’ en ‘kem’: wat bedekken en verhullen betekent. De Nederlandse taal is meerdere uitdrukkingen rijk die uiting geven aan de ervaring van schaamte. Veel van deze uitdrukkingen verwijzen of naar het verhullende karakter ofwel naar het fysiologische karakter van schaamte. Denk bijvoorbeeld aan uitdrukkingen zoals: ‘Zo rood worden als een tomaat’, ‘van schaamte door de grond gaan’, ‘de ogen uit het hoofd schamen’ en tot slot kan iemand ‘zich doodschamen’.

Onbeschaamd gedrag kan worden aangeduid door de uitdrukking ‘zonder blikken of blozen’ en kan over iemand gezegd worden dat hij ‘een stalen voorhoofd heeft’. Zoals te lezen valt verwijzen deze uitdrukkingen veelal naar de

fysieke kenmerken die schaamte teweeg brengt. De genese van het Franse woord *gêne* is gelegen in het Hebreeuwse woord *gehenna*, dat hel of folter betekent. Deze term benadrukt het fysieke ongemak dat samen gaat met schaamte.³

Conceptuele onderscheidingen

Allereerst is het van belang om een onderscheid te maken tussen een aantal begrippen die vaak met schaamte in verband gebracht worden. Om te beginnen worden schuldgevoelens nogal eens verward met schaamte.

Schuldgevoelens bestaan in de vorm van spijt, berouw en zelfverwijt dat gepaard gaat met een innerlijke dialoog die zegt ‘dat wat je gedaan hebt, had je niet moeten doen’. Bij schuldgevoelens bestaat er behoefte tot vertellen zodat de ander erkenning kan bieden of geruststelling kan geven. Gevoelens van schaamte hebben een ander karakter. Schaamte gaat vaak gepaard met de bekende fysiologische verschijnselen zoals rood worden. Schaamte is een zeer nare ervaring met een sterke neiging tot verbergen want schaamte is immers zelf beschamend. Bij schuldgevoelens ligt de nadruk op de handeling of daad die na verbetering weer hersteld kan worden. Bij schaamte ligt de nadruk op de persoon, op het *zijn* van het subject om in Sartre’s termen te spreken.

Schuld gaat om de vraag ‘heb ik *dat* gedaan’ en bij schaamte ligt de nadruk op ‘heb *ik* dat gedaan’? De innerlijke stem zegt in tegenstelling tot bij schuldgevoelens niet ‘wat jij *gedaan* hebt is verkeerd, maar *jij bent* verkeerd’. Schaamtegevoelens gaan dus over het subject zelf en schuldgevoelens om de uitgevoerde handeling. Schaamte en schuldgevoelens treden dikwijls gelijktijdig op maar zijn nadrukkelijk twee verschillende fenomenen.⁴

Het volgende begrip dat vaak onder de paraplu-term schaamte geschaard wordt is *gêne*. Veelal maken auteurs geen direct onderscheidt tussen schaamte en

³ Bart de Gooijer, “Een verkenning van de aard, expressie en relationele dynamiek van schaamte,” *Psyche & Geloof*, 25 (2014): 260.

⁴ Antoine Mooij, “Schuld en schaamte: Een psychoanalytisch perspectief,” *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 38 (2012): 208-209.

gêne terwijl ze beslist van elkaar verschillen. Qua ervaring vloeien schaamte en gêne in elkaar over, ze verschillen echter van elkaar in intensiteit, duur en schadelijkheid.

Gêne kan beschouwt worden als een milde, redelijk onschuldige vorm van schaamte. In het Engels wordt deze term aangeduid met *embarrassment*. We generen ons wanneer per ongeluk een sociale regel of etiquette overtreden wordt. Het is een kortstondige emotie die vaak voorbij gaat wanneer de situatie voorbij is. Situaties die als gênant aanvoelen berusten vaak op sociale ongemakkelijkheden waarin velen van ons zich kunnen herkennen: de naam van onze gesprekspartner vergeten, niet volgens de dresscode gekleed zijn, struikelen onder het zicht van een menigte of veel te laat op een sollicitatiegesprek verschijnen. Het zijn allemaal situaties waarin gêne kan optreden.

Het karakter van gêne is in vergelijking met schaamte dus relatief onschuldig. Schaamte treedt op wanneer iemand naar eigen beoordeling tekortschiet in het naleven van de eigen idealen of normen. Een gevolg hiervan kan leiden tot een daling van het zelfbeeld, verlies aan identiteit en een aantasting van het gevoel van waardigheid. Schaamte is dus een veel sterkere emotie die in tegenstelling tot gêne iets zegt over de persoon zelf en het *zijn* van het subject kan aantasten.

Sommige denkers menen dat schaamte bij uitstek een emotie is waarin de mens zich van niet-menselijke dieren kan onderscheiden. Schaamte lijkt inderdaad in het bijzonder een menselijke emotie te zijn die betrekking heeft op fundamentele kenmerken van het menselijk bestaan.

Opzet

Deze scriptie is een verkennend onderzoek naar de werking van schaamte in het sociale leven. Centraal staat de vraag naar de betekenis van schaamte in het sociale leven. Met het schrijven van deze scriptie beoog ik inzicht te bieden in werking, plaats en functie van schaamte bij Sartre, Nussbaum en Kierkegaard. De

hoofdvraag van dit onderzoek luidt: ‘In hoeverre en op welke manier speelt schaamte een rol in het sociale leven?’. Om deze vraag te behandelen worden de auteurs Jean Paul-Sartre, Martha Nussbaum en Søren Kierkegaard aan het woord gelaten.

In het eerste hoofdstuk bespreek ik schaamte aan de hand van Sartre’s fenomenologische ontologie uit zijn werk *L’être et le Néant: Essai d’ontologie phénoménologique*. Sartre laat ons zien dat schaamte ten grondslag ligt aan intersubjectiviteit en als het ware de mogelijkheidsvoorwaarde is voor het sociale leven. In het daaropvolgende hoofdstuk bespreek ik vanuit Nussbaum’s visie het ontstaan van schaamte en de schadelijke effecten die schaamte teweeg kan brengen. Met name raadpleeg ik haar werk *Upheavals of Thought: The intelligence of emotions*. In het derde hoofdstuk wordt met behulp van de geschriften uit Kierkegaard’s dagboeken het belang van schaamte als morele emotie behandeld. Vervolgens wordt in het vierde hoofdstuk een analyse van de besproken auteurs gegeven en ontwikkel ik mijn cultuurkritiek ten opzichte van de hedendaagse structuur die ik meen waar te nemen in onze samenleving. In onze samenleving lijkt schaamteloos en asociaal gedrag soms haast een genormaliseerd fenomeen te worden. Tegelijkertijd oefent de schaarste cultuur waarin we constant verlangen naar meer en betere prestaties, druk uit op ons gevoel van eigenwaarde welke van invloed is op schaamte. Wat kunnen we opmaken uit dit tegenstrijdige beeld? Deze scriptie sluit af met een conclusie waarin een voorlopig antwoord wordt gegeven op de hoofdvraag van dit onderzoek.

HOOFDSTUK 1

De sleutel tot intersubjectiviteit

1.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt onderzocht welke rol de emotie ‘schaamte’ speelt in het vroege denken van Jean-Paul Sartre. Allereerst zal kort iets verteld worden over de auteur, zijn voornaamste werken en zijn project. Vervolgens wordt in hoofdlijnen zijn fenomenologische ontologie uiteengezet, waarin met name aandacht besteed wordt aan de onderdelen die van belang zijn om Sartre’s notie van schaamte te begrijpen. De onderdelen die in de volgende passages worden besproken zijn onder andere; intentionaliteit, de verschillende vormen van *zijn*, intersubjectiviteit, en uiteindelijk schaamte.

1.1.1 Over de auteur van *L’être et le Néant*

Jean Paul Sartre wordt geboren in 1905 in Parijs en komt daar in 1980 te overlijden. Weinig intellectuelen hebben een dermate sterke invloed gehad op de twintigste eeuw als Sartre. Hij werkte aan een algemene en tijdloze filosofie die de mens in zijn concrete bestaan zou begrijpen. Sartre maakte het noodzakelijk voor het individu, de samenleving en de politiek om tot een kritische zelfreflectie te komen.⁵

Sartre maakte zowel de Eerste als de Tweede Wereldoorlog mee. In gevangenschap schrijft Sartre aan zijn filosofische werk waarnaar nu vaak verwezen wordt als zijn magnum opus: *L’être et le Néant: Essai d’ontologie phénoménologique* (Het Zijn en het Niet: een proeve van een fenomenologische ontologie). Zijn werk wordt in 1943, ten midden van de Tweede Wereldoorlog, gepubliceerd.

⁵ Ruud Welten, *Sartre* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2020) 12.

Ondanks de omstandigheden waarin hij zich bevindt, of misschien juist daarom, worden grote thema's in zijn werken vrijheid en verantwoordelijkheid. In *L'être et le Néant* onderzoekt hij hoe de mens en wereld zich tot elkaar verhouden. Hij maakt een verbinding tussen hoe de dingen aan ons verschijnen en hoe de dingen *zijn*. Tussen het subjectieve en het objectieve. Hij maakt gebruik van de fenomenologie en geeft een analyse van de verhouding tussen de mens en de wereld.

Vanuit filosofisch perspectief neemt Sartre afscheid van de Aristotelische traditie en bouwt hij voort op de ideeën van Edmund Husserl en Georg W.F. Hegel. De Aristotelische traditie heeft altijd beweerd dat de mens uit een vorm, materie en essentie bestaat. Gedurende de gehele geschiedenis van de filosofie beweerde men dat de essentie vooraf gaat aan het bestaan van de mens. Hieruit volgt dat de mens bepaalt is door zijn essentie. Sartre draait deze stelling als het ware om. Vanuit de lijn van het existentialistisch gedachtegoed gaat de existentie van de mens vooraf aan wat hij *is*. Sartre introduceert het bewustzijn als leeg en contingent. De essentie van de mens volgt later en wordt bepaald door de projecten die wij aangaan in het leven. Daarom is de mens, in Sartre's woorden "gedoemd om vrij te zijn."⁶

Omwille van de thematiek en de beperkte reikwijdte van deze scriptie zal ik niet ingaan op Sartre's volledige werken maar in plaats daarvan beperk ik mij tot Sartre's gedachtegoed zoals gepubliceerd in *L'être et le Néant*.

1.2 Fenomenologische ontologie

In *L'être et le Néant* onderzoekt Sartre de relatie tussen de mens en de wereld. Om iets te kunnen zeggen over het menselijk bestaan, onderzoekt hij de menselijke beleving tijdens het ervaren van schaamte. De relatie tot 'de ander' speelt hierbij een cruciale rol. Alvorens hij in zijn werk bij de ander arriveert, bouwt hij eerst op

⁶ Jean-Paul Sartre, *Over het existentialisme*, vertaald door M. Muntiga (Utrecht: A.W. Bruna & Zoon, 1967), 28.

een gestructureerde manier zijn ontologie op. Zijn startpunt is het menselijk bewustzijn. Daarover zegt hij dat het wel bestaat, maar niet als een ding. Het bewustzijn moet volgens Sartre begrepen worden als een relatie tot een object en als een zelfbewustzijn. Vanuit het bewustzijn wordt aansluitend het *niet* geïntroduceerd. Vervolgens maakt Sartre een onderscheidt tussen twee vormen van *zijn*. Hij geeft een analyse van het *zijn* van de dingen en het *zijn* van het bewustzijn. Wanneer hij dit fenomenologisch draagvlak gecreëerd heeft, leidt hij de relatie met de ander in waarop aansluitend de schaamte om de hoek komt kijken.

1.2.1 Bewustzijn

Sartre laat zich inspireren door het werk van de Duitse filosoof Edmund Husserl (1895-1938). Hij meende dat de filosofie zich voornamelijk moest richten op onderzoeken hoe de geleefde ervaringen (*Erlebenis*) zich voordoen aan ons bewustzijn. Het menselijk bewustzijn begrijpt Sartre als een gerichtheid op de wereld. “Zoals Husserl heeft laten zien, is elk bewustzijn bewustzijn *van* iets. Dat betekent dat er geen bewustzijn is dat niet *het poneren* van een transcendent object is of, zo men liever wil, dat het bewustzijn geen ‘inhoud’ heeft.”⁷ Hiermee bedoelt Sartre dat het bewustzijn intentioneel is waardoor er altijd *iets* aan het bewustzijn verschijnt.⁸

De afwezigheid van een subject dat intuïtief vooraf zou gaan aan het verschijnen van een object is de basis van Sartre’s filosofie.⁹ Het bewustzijn, zo omschrijft Sartre, is contingent, heeft het karakter van verbeelding en kan onmogelijk zelf iets zijn. Wat Sartre hiermee bedoelt wordt in de passages hieronder nader toelicht.

⁷ Jean-Paul Sartre, *Het zijn en het niet: Proeve van een fenomenologische ontologie*, vertaald door Frans de Haan (Rotterdam: Lemniscaat, 2003), 35.

⁸ Sartre, *Het zijn en het niet*, 47.

⁹ Welten, *Sartre*, 21.

In zijn roman *La Nausée* schrijft Sartre dat het bewustzijn contingent is: het bestaan en verschijnen zelf kent geen enkele noodzaak en achter het verschijnen gaat geen boodschap of diepere betekenis schuil. “Bestaan is er zijn, meer niet, het bestaande verschijnt, het laat zich ontmoeten, maar afleiden kun je het nooit.”¹⁰, schrijft hij. Met dit inzicht neemt Sartre afscheid van de Aristotelische eerste filosofie. De consequenties hiervan zijn niet gering. Alles had namelijk net zo goed anders kunnen zijn en de zin van het leven ligt nergens voor ons verborgen.¹¹

Een tweede kenmerk van het bewustzijn is verbeeldingskracht. “[...] het zijn van de wereld wordt door het bewustzijn geïmpliceerd [...]”¹² Volgens Sartre leven wij niet in de werkelijkheid maar verbeelden wij ons die. Voor onze vrijheid houdt dat in, dat onze ervaring van vrijheid bestaat in onze verbeelding en niet in onze waarneming. In de verbeeldingen kunnen we ons immers dingen voorstellen die er niet zijn. De verbeelding is namelijk een beeld van *iets* dat het zelf *niet is*. Dit betekent dat de mens radicaal vrij is omdat onze verbeelding niet samenvalt met de werkelijkheid. In plaats daarvan verhouden we ons in vrijheid tot de werkelijkheid.¹³

“De mens stelt zich niet alleen een werkelijkheid voor, maar hij stelt zich bovendien voor dat hij zelf ‘iets’ in die werkelijkheid is.”¹⁴

Als derde punt benoemt Sartre dat het bewustzijn leeg is en daardoor zelf geen inhoud of eigenschappen heeft. Het enige dat aan het bewustzijn kan worden toegeschreven is het begrip *intentionaliteit*. Doordat het bewustzijn niets is, is de mens een gebrek aan *zijn*, hierin opent zich de menselijke vrijheid. Doordat het

¹⁰ Jean-Paul Sartre, *Walging*, vertaald door Marianne Kaas (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1985), 182.

¹¹ Sartre, *Walging*, 185.

¹² Sartre, *Het zijn en het niet*, 48.

¹³ Welten, *Sartre*, 29.

¹⁴ Idem, 30.

bewustzijn op geen manier bepaald is door inhoud, leidt Sartre daaruit af dat het bewustzijn *niet* is. Daarom kan het bewustzijn in de verbeelding alles *zijn* maar zal daar nooit mee samenvallen.

1.2.2 Niet

Het is de instantie van het menselijk bewustzijn dat met haar verwachtingen het *niet* in de wereld brengt. Het *niet* behoort dan ook toe aan het bewustzijn en niet aan de wereld want in de wereld bestaat er slechts *zijn* in volle positiviteit.¹⁵ “Het is duidelijk dat het niet-zijn altijd binnen de grenzen van een menselijke verwachting verschijnt.”¹⁶ Wanneer ik bijvoorbeeld verwacht drie bomen te zien en ik er slechts twee zie, houdt dat in dat het *niet* in mijn bewustzijn bestaat en niet in de wereld.

Samenvattend betekent dat voor het bewustzijn dat ze een lege instantie is, contingent is en verbeeldingskracht heeft. Deze drie elementen scheppen de mogelijkheid voor het bewustzijn om radicaal vrij te zijn.

1.2.3 Twee zijnswijzen

Sartre maakt een onderscheid tussen twee vormen van *zijn*. Hij spreekt over het *être-en-soi* (het ‘zijn op-zich’) en het *être-pour-soi* (het ‘zijn voor-zich’). Deze twee zijnswijzen dienen als bouwstenen in *L’être et le Néant*. Vanaf nu worden ze in dit werk aangeduid met de termen ‘zijn op-zich’, en ‘zijn voor-zich’.¹⁷ Het zijn op-zich verwijst naar het *zijn* van de dingen in de materiële wereld. Met het zijn voor-zich wordt naar het *zijn* van het bewustzijn verwezen.

Over het op-zich zegt Sartre het volgende: “Het zijn is. Het zijn is op zich. Het zijn is wat het is.”¹⁸ Het is massief en volle positiviteit, het laat geen

¹⁵ Sartre, *Het zijn en het niet*, 144-147.

¹⁶ Idem, 64.

¹⁷ Idem, 50-53.

¹⁸ Idem, 53.

veranderingen toe en is niet te reduceren. Dit betekent dat als een tafel bijvoorbeeld tot een stoel vermaakt zou worden, er wel een verandering in het uiterlijk plaatsvindt maar niet de zijnswijze van de tafel. Het *zijn* van het fenomeen, ligt namelijk in het fenomeen zelf verborgen en overstijgt ons bewustzijn. Om die reden noemt Sartre het zijnsfenomeen: transfenomenaar.¹⁹

Het zijn voor-zich verwijst naar het bewustzijn dat intentioneel is waardoor het altijd op *iets* gericht is zonder dat *iets* te daadwerkelijk te zijn. Doordat subjecten hun eigen *niet* in zich dragen vallen ze niet samen met zichzelf wat de mogelijksvoorwaarde is om vrij te zijn. De mens is vrij om keuzes te maken en eigen projecten aan te gaan. Het vrije vormgeven van persoonlijke projecten maakt dat we betekenis kunnen vinden in het leven. Het gewicht van de verantwoordelijkheid die volledige vrijheid met zich meebrengt, kan resulteren in gevoelens van angst en onzekerheid. Wanneer subjecten echter hun vrijheid proberen te ontkennen leven ze volgens Sartre te kwader trouw.²⁰

1.2.4 *Mauvaise foi*

“[...] voor wie kwade trouw in praktijk brengt, komt het erop aan een onaangename waarheid te maskeren of een aangename misvatting als waarheid te presenteren. [...] kwade trouw heeft dus de structuur van de leugen. Maar, en daarmee verandert alles, bij kwade trouw maskeer ik de waarheid voor mijzelf.”²¹

Aan de ene kant omschrijft Sartre het concept kwade trouw als een structurele eigenschap van het bewustzijn. Tegelijkertijd poneert hij kwade trouw als een moreel probleem dat ieder individu treft en moet overkomen.²²

Zoals hierboven al werd genoemd kan het gevoel van vrijheid uitmonden in gevoelens van angst en onzekerheid. Ter verlichting van deze gevoelens, creëert

¹⁹ Idem, 52-54.

²⁰ Sartre, *Het zijn en het niet*, 104-105.

²¹ Idem, 111.

²² Paul Gyllenhammer, “Sartre on shame: From ontology to social critique,” *Journal of the British Society for Phenomenology*, 41 (2010): 49.

men vaak een identiteit of een vaststaande karaktereigenschap voor zichzelf, om zo de situatie te vergoelijken en tegelijkertijd met de hoop op vrijwaring voor kritiek of verantwoording voor het handelen. Zo verontschuldigen mensen zich vaak met ‘ik kon niet anders’, en ‘ik ben nu eenmaal zo’.

Een andere vorm van kwade trouw bestaat in een ontkennende houding tegenover zichzelf waarin iemand zichzelf als het ware beschouwt als een zijnde op zich. Sartre maakt dit duidelijk aan de hand van het bekende voorbeeld van het meisje op een date: Ondanks dat ze weet dat het hem om maar één ding te doen is, geniet ze van zijn aandacht. Geanimeerd in gesprek pakt hij haar hand. Om de harmonie niet te verstoren laat zij haar hand liggen, noch instemmend noch afwijzend. “De scheiding tussen lichaam en geest heeft zich voltrokken.”²³

Sartre's kritiek gaat over het feit dat zij haar vrijheid niet erkent en zichzelf daarmee tot een ding degradeert. Hij vergeeft het haar dat zij niet weet of ze haar hand moet terugtrekken of moet laten liggen maar dat zij geen keuze maakt en doet alsof de situatie waarin zij zich bevindt niet de hare is, keurt hij af.

Het is Sartre er om te doen dat de situatie waar ik als subject in verkeer, als de *mijne* erken. Wanneer ik als subject de situatie niet erken als de mijne, ben ik geneigd om geen verantwoordelijkheid te dragen voor hoe ik mij verhoud tot de wereld. “Het gaat erom de menselijke-werkelijkheid te constitueren als een zijn dat is wat het niet is en dat niet is wat het is.”²⁴ Voor Sartre betekent vrijheid niet dat ik iets *ben*, maar dat ik iets *heb te zijn*.

Met de introductie van kwade trouw wordt het belang dat Sartre hecht aan verantwoordelijkheid helder. Daarnaast wordt duidelijk dat kwade trouw een fenomeen is dat niet kan ontstaan in sociale isolatie. Pas in relatie tot ander kan kwade trouw zich ontwikkelen. In de volgende paragraaf wordt het *zijn-voor-de-ander* als zijnswijze geïntroduceerd en uiteengezet. Deze zijnswijze biedt ook de mogelijkheid voor het ontstaan van schaamte.

²³ Sartre, *Het zijn en het niet*, 119.

²⁴ Idem, 122.

1.3 Intersubjectiviteit

Doordat wij in het dagelijks leven de ander allerlei eigenschappen en kenmerken toeschrijven zoals ‘klasgenoot’, ‘creatief’, of ‘intelligent’, verschijnt hierdoor de ander initieel als een object tegenover het subject. Sartre wil echter laten zien dat de ander, ook als bewustzijn, daadwerkelijk bestaat. We spreken dan over intersubjectiviteit. Juist in de schaamte opent zich de onderkenning dat de ander als subject kan worden beschouwd. Het bestaan van de ander brengt een geheel nieuwe zijnswijze met zich mee in Sartre’s ontologie, namelijk het *zijn-voor-de-ander*. We bestaan dus niet alleen voor onszelf als bewustzijn in de wereld, maar ook als een voor-de-ander-zijnde. In het derde hoofdstuk zullen we zien dat de erkenning van subjecten binnen een ‘sociaal verband’ ook de gedachte is van waaruit Kierkegaard vertrekt.

Omdat we de ander kenmerken en eigenschappen toeschrijven, kan de ander vanuit mijn bewustzijn dus niets anders zijn dan een object. Zelfs wanneer we over de ander zouden zeggen dat hij een bewustzijn heeft, schrijven we hem daarmee een onveranderlijk kenmerk toe. Dit leidt tot het gevolg dat de ander tot een object teruggebracht wordt. Bovendien gaat de intentionaliteit, die immanent aan het bewustzijn verbonden is, daarmee juist verloren. “Ik zie de man, ik vat hem als object en tegelijkertijd ook als mens.”²⁵ Het lijkt een onoverkomelijke kwestie, maar via de weg van de schaamte weet Sartre het bewustzijn bij de ander alsnog te funderen.

1.3.1 Een bijzonder ding?

In de schaamte “[...] schaam ik me voor wat ik ben.”²⁶, schrijft Sartre. Dit is een interessant punt. Is in de voorgaande passages niet juist genoemd dat het ‘ik’ *niet* is? Kan ik mij schamen voor iets dat ik niet ben? Sartre laat zien dat ik als subject, mijzelf in de schaamte ervaar vanuit het oogpunt van de ander. Vanuit het oogpunt

²⁵ Idem, 348.

²⁶ Idem, 311.

van de ander *ben ik iets*. Als ik weet dat de ander mij ziet, ga ik er intuïtief vanuit dat de ander bewustzijn is. Ik kan dat echter vanuit mijn bewustzijn niet weten. Bovendien objectiveer ik de ander door hem een bewustzijn toe te schrijven zoals hierboven genoemd is.

De ander een bewustzijn toeschrijven is dus gestoeld op een aanname. Op deze manier kan ik wel verklaren dat de ander een mens is, maar dan categoriseer ik hem alsnog als de object 'mens'. Is het wel mogelijk dat de ander als bewustzijn verschijnt in plaats van als een 'bijzonder ding' onder de dingen?

1.3.2 Onder de blik van de ander

Sartre verklaart het bestaan van het bewustzijn van de ander, aan de hand van zijn bekende passage van de man in het park. "Ik vat de relatie tussen het groen en de ander als een objectieve verhouding, maar het groen zoals het aan de ander verschijnt kan ik niet vatten."²⁷ Wanneer een ander persoon opdoemt in het park, verschijnt het park niet meer alleen als een object van mijn bewustzijn. Het park verschijnt vanuit een nieuw perspectief dat niet het mijne is en waar ik niets vanaf weet. Je zou kunnen zeggen dat de ander een verborgen perspectief met zich mee brengt. Sartre zegt zelfs dat door het verschijnen van de ander mij iets wordt ontnomen, iets waar ik onmogelijk bij kan.²⁸

Met andere woorden: omdat ik vanuit het perspectief van de ander, een object ben geworden, impliceert dat een bewustzijn bij de ander. "Indien de object-ander in verbinding met de wereld kan worden gedefinieerd als het object dat *ziet* wat ik zie, moet mijn fundamentele verbinding met de subject-ander kunnen worden herleid tot de mogelijkheid die ik voortdurend heb om door de ander *te worden gezien*."²⁹ In andere woorden: doordat de ander mij tot een object terugbrengt heeft dat als gevolg dat ik mijn vrijheid kwijtraak en dat ik schaamte

²⁷ Idem, 350.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Idem, 351.

kan ervaren. Ik schaam mij onder de blik van de ander omdat de ander mij tot een essentie gemaakt heeft. Een essentie die ik nooit volledig kan vatten of veranderen.

Onder de blik van de ander onderga ik dus een metamorfose van *niets* naar *iets*. Dit kan zowel een positieve als negatieve ervaring zijn. Wanneer iemand zich trots voelt schaart Sartre dat onder een positieve ervaring. Net als met schaamte kan iemand zich niet trots voelen in z'n eentje. Wanneer iemand zich schaamt onder de blik van de ander, beschouwt Sartre dat als een negatieve ervaring. Vaak genoeg streven we het juist na om als *iets* gezien te worden. Over het algemeen willen mensen vaak als een aardig en slim persoon, of als een belangrijk iemand gezien worden. "Maar wat ik ook wil zijn, dit 'zijn' ontleen ik niet aan mijzelf maar aan de blik van de ander, die mij beschouwt als 'vriendelijk', 'belangrijk', enzovoort."³⁰

Vanuit dat opzicht bestaat het voor-zich in een eeuwige vlucht naar het op-zich omdat het altijd *iets* wil zijn. De onbepaaldheid van *niet* te zijn, is slecht te accepteren en de onzekerheid die de ander met zich meebrengt door van mij *iets* te maken waarover ik geen controle heb, is beangstigend. Het subject probeert zichzelf tevergeefs te funderen en raakt daardoor vaak te kwader trouw.

Schaamte is dus bij uitstek een emotie die zich afspeelt in het sociale leven. "Schaamte is dus schaamte voor zich ten overstaan van de ander."³¹ We hebben andere nodig om schaamte te kunnen ervaren. Schaamte is simpel gezegd een vorm van herkenning in de manier waarop we elkaar erkennen als een zijnde dat door de ander bekeken en beoordeeld wordt. Wij *zijn* dan ook zoals de ander ons ziet.

³⁰ Welten, *Sartre*, 61.

³¹ Sartre, *Het zijn en het niet*, 311.

1.4 Schaamte

Een kenmerkende eigenschap van schaamte is dat het ons overvalt en dat er geen andere weg is dan het te ondergaan. Sartre spreekt dan ook over schaamte als een ‘geleefde ervaring’, die de mens onmiddellijk en direct overvalt. Een geleefde ervaring is simpel gezegd, een on-gereflecteerde ervaring. Het zijn ervaringen die, zo gezegd ‘worden geleefd’ op een ‘direct gegeven manier’. Hij omschrijft schaamte als “een onmiddellijke huivering die zonder enige discursieve voorbereiding van top tot teen door me heen gaat.”³²

1.4.1 Lichamelijkheid

In het citaat hierboven klinkt al door dat schaamte sterk gelinkt is aan onze lichamelijkheid. In de eerste plaats omdat in de schaamte zich verschillende lichamelijke symptomen manifesteren. Vaak verschijnen er blosjes op de wangen, versnelt de hartslag en kunnen we overmatige transpiratie ervaren. In de tweede plaats omdat de ervaring van schaamte ons bewust maakt van ons eigen lichaam.

Natuurlijk zijn we ons bewust van het feit dat we een lichaam hebben en zijn we in staat om sensaties zoals pijn, kou en warmte te ervaren. Schaamte onthult echter dat we niet louter een lichaam *hebben*, maar dat wij ons lichaam *zijn*. Sartre constitueert schaamte als een fundamentele ervaring van het *zijn* van een object voor de ander. Het is een reactie op het feit dat ik een lichaam *ben* in een wereld die niet alleen door mij wordt geconstitueerd maar ook door anderen. Het lichaam wordt aanschouwelijk gemaakt voor de ander en in de schaamte aan mij onthult.³³

³² Sartre, *Het zijn en het niet*, 321.

³³ Thomas Fuchs, “The Phenomenology of Shame, Guilt and the Body in Body Dysmorphic Disorder and Depression,” *Journal of Phenomenological Psychology*, 33 (2003): 224-225.

1.4.2 Vervreemding

Schaamte introduceert eigenlijk een soort tweeledige vervreemding: Ik ben niet alleen vervreemd van mijn lichaam omdat ik haar in de schaamte als een object zie, maar evenzeer omdat de ander mijn lichaam als het ware bezit. Sartre omschrijft dit fenomeen van vervreemding als volgt:

“Schaamte...is een gewaarwording *van* iets en dat iets ben *ik*. Ik schaam me voor wat ik *ben*....Opeens besef ik in volle omgang hoe vulgair mijn daad was en ik schaam me. Ik schaam me voor mezelf *zoals ik verschijn* aan de ander. Juist door dat verschijnen aan de ander word ik in staat gesteld over mijzelf een oordeel uit te brengen zoals over een object, want als object verschijn ik aan de ander...Ik erken dat ik *ben* zoals de ander me ziet..Schaamte is dus schaamte *voor zich ten overstaan van de ander*.”³⁴

In andere woorden, de ander heeft tot op zekere hoogte een accurater idee van mijn objectieve zijn dan ik dat zelf heb. De ander kent mij op bepaalde manieren waarop ik mijzelf niet ken, en bovendien mijzelf niet kan kennen. Iemands stemgeluid en intonatie zijn hier een goed voorbeeld van. Deze worden door het subject zelf bijna altijd anders ervaren dan door de ander. Mensen zijn dan ook vaak verrast wanneer ze zichzelf terughoren op een audio-opname. De manier waarop wij lopen, spreken en zijn, ervaren wij door het geleefde lichaam. Echter, de manier waarop het fysieke lichaam loopt, spreekt en is, kan objectiever door de ander worden waargenomen dan door het subject zelf.³⁵ De ander, zegt Sartre draagt het geheim met zich mee van wat ik ben.

In Sartre's notie van schaamte, gaat het over schaamte ten overstaan van de ander. We bestaan dus niet alleen als bewustzijn voor onszelf, maar ook voor de ander, voor wie mijn lichaam een object in zijn wereld is. Het interne bewustzijn van het subject, heeft zich te verhouden tot het externe lichaam dat haar tot schaamte wekt. Wie zich schaamt tegenover de ander, geeft dan ook blijk van het bestaan van de verhouding tussen het lichaam en het bewustzijn.

³⁴ Sartre, *Het zijn en het niet*, 311-312.

³⁵ Gyllenhammer, "Sartre on Shame," 50.

1.4.3 De voyeur

Mijn lichamelijkheid speelt dus een belangrijke rol in de ervaring van schaamte, omdat de ander mij daardoor kan objectiveren. Bovendien is mijn lichaam het object in de ervaring van de ander, en *ben* ik pas een lichaam door de blik van de ander. In het volgende hoofdstuk laat Nussbaum zien dat door mensen te beschamen ze tot een bepaalde essentie worden gereduceerd en daarmee worden gebannen. Sartre noemt het voorbeeld van de voyeur die via het sleutelgat van de deur, bekijkt wat er gebeurt in de kamer.

“Laten we ons voorstellen dat ik uit jaloezie, eigenbelang of slechte gewoonte ertoe ben gekomen aan een deur te luisteren of door een sleutelgat te kijken.”³⁶ Tijdens het kijken is hij volledig irreflexief bewustzijn. Het bewustzijn is betrokken op de wereld en vergeet dat het verbonden is aan een lichaam. “Maar opeens heb ik op de gang stappen gehoord: er wordt naar me gekeken. Wat wil dat zeggen?”³⁷ Pas op het moment dat hij iemand hoort aankomen die hem kan zien, wordt hij herinnert aan zijn eigen lichamelijkheid.³⁸ “Ik zie mij omdat men mij ziet.”³⁹ schrijft Sartre. Wanneer ik mezelf, vanuit het perspectief van de ander bekijk, zie ik een voyeur staan.

Door de blik van de ander verliest hij vanwege zijn lichamelijkheid zijn vrijheid en wordt hij tot voyeur gemaakt. Door de ander is hij van een vrij subject getransformeerd naar een vaststaand object. Dit is waar de schaamte plaatsvindt, in het moment van besef, dat ik vanuit het perspectief van de ander een object ben. Het gevoel van schaamte is het moment waarop ik besef dat de ander slechts mijn externe buitenkant ziet. De ervaring van schaamte onthult aan mij dat ik niet louter als bewustzijn maar ook als lichaam besta. Het lichaam werpt beperkingen op voor het vrije bewustzijn. Het bindt het bewustzijn aan tijd en plaats en mijn

³⁶ Sartre, *Het zijn en het niet*, 354.

³⁷ Idem, 355.

³⁸ Idem, 354-355.

³⁹ Idem, 355.

zijn is afhankelijk van mijn lichaam. Mijn lichaam verschijnt als object en krijgt betekenis in de wereld van de ander zonder dat ik daar invloed op kan uitoefenen. Sartre spreekt in prachtige beeldende bewoording over het “[het] gestolde zijn dat ik voor de ander ben.”⁴⁰

1.4.4 De geïncorporeerde blik van de ander

In de schaamte wordt aan mij onthult dat ik een object voor de ander ben. Sartre noemt dit pure schaamte, *la honte pure*. Het naakte lichaam is wat voor Sartre pure schaamte symboliseert, vanwege haar weerloosheid. “[...] het is beseffen *bekeken te worden*. De blik die de ogen ongeacht hun aard tonen, is loutere verwijzing naar mijzelf. Wat ik onmiddellijk vat [...] is dat ik kwetsbaar ben, dat ik een lichaam heb dat gewond kan raken, dat ik een plaats inneem en dat ik in geen geval kan weggomen uit een ruimte waar ik weerloos ben, kortom dat ik *word gezien*.”⁴¹ Het naakte lichaam is kwetsbaar, ze kan worden beoordeeld, onderzocht, misbruikt en pijn worden gedaan.⁴²

Sartre wil laten zien dat schaamte mijn kwetsbare buitenkant aan mij onthult. In een poging de controle te herwinnen over hoe wij verschijnen in de wereld van de ander, kijken we bijvoorbeeld in de spiegel voordat we de deur uit gaan. In de spiegel probeer ik de blik van de ander te internaliseren. Vanuit de blik van de ander probeer ik naar mijzelf te kijken en de eerste te zijn die mijzelf kan objectiveren. Volgens Sartre houden we ons, weliswaar tevergeefs, gedurende het hele leven bezig met het eigen maken van de ervaring van de ander.⁴³

Het gevoel van schaamte kan ook ervaren worden als er niet direct een ander subject aanwezig is. Thomas Fuchs noemt dit ‘de geïncorporeerde blik van de ander’ die maakt dat wij ons, ook wanneer we alleen zijn, kunnen schamen.

⁴⁰ Idem, 386.

⁴¹ Idem, 353.

⁴² Ibidem.

⁴³ Welten, *Sartre*, 67.

Het idee dat wij bekeken zouden kunnen worden dragen we altijd met ons mee. De ander is degene die mij in elke situatie kan bekijken en die mij objectiveert.

Het gegeven dat we bekeken kunnen worden is een diep gewortelde gedachte en tevens voor Sartre het bewijs dat de ander daadwerkelijk als subject bestaat. Schaamte treedt namelijk louter op tegenover subjecten, we schamen ons immers niet voor objecten. Sartre spreekt over de ander als een ‘ik dat niet ik is’. De ander bestaat wel degelijk maar is geen onderdeel van mijn wereld. Sartre omschrijft deze verhouding als “Er is een relatie tussen mens en wereld die niet mijn relatie is.”⁴⁴

Door de ervaring van schaamte worden we geconfronteerd met het feit dat we geobjectiveerd worden door de ander. De ander ziet mij ‘hoe ik ben’ op een manier waarop ik mijzelf nooit zal kennen. “En toch *ben* ik het, ik duw het niet weg als een vreemd beeld, maar het is bij mij tegenwoordig als een ik dat ik ben zonder het te kennen, want ik ontdek het in de schaamte [...]”⁴⁵ Geen enkele vorm van reflectie is toereikend genoeg om mijzelf te kennen op de manier waarop de ander mij kent. Simpelweg omdat we niet voldoende afstand tot onszelf kunnen nemen. Het is daarom niet verwonderlijk dat Sartre de ervaring van de blik van de ander, als diep vervreemdend omschrijft. Sartre schijnt een nieuw licht op een aantal belangrijke aspecten van wat het betekent om een bewust wezen te zijn dat omringt wordt door anderen.

We hebben kunnen lezen dat Sartre via de weg van de schaamte iets probeert te zeggen over het menselijk bestaan en het *zijn* van het subject. Het wordt ons duidelijk dat schaamte de mogelijkheidsvoorwaarde blijkt te zijn voor intersubjectiviteit en het sociale leven in het algemeen. Dit verloopt echter niet geheel zonder weerstand.

Uit zijn analyse blijkt dat de relatie tussen het subject en de ander uit spanningen bestaat. Het erkennen van de ander als subject creëert de mogelijkheid

⁴⁴ Sartre, *Het zijn en het niet*, 349.

⁴⁵ Idem, 356.

tot sociale interactie en tegelijkertijd ontnemt de blik van de ander mij informatie over mezelf. Daarnaast komt ook het conflict dat het subject met zichzelf ervaart sterk naar voren. Sartre spreekt dan ook over “[...] het obstakel dat ik voor mezelf ben.”⁴⁶ Hiermee doelt hij op de afhankelijkheidsrelatie tussen het bewustzijn en het lichaam. Ondanks dat het fysieke lichaam voor de nodige obstakels zorgt kan het bewustzijn niet zonder haar bestaan.

Sartre’s analyse lijkt vol te zijn van dit soort spanningen en frictie: Intersubjectiviteit vormt de basis voor de mogelijkheid tot schaamte en verbinding met de ander en maakt deel uit van de menselijke ontologie. We willen erkent en geaccepteerd worden door de ander als subject en tegelijkertijd ervaren we ongenoegen voor de macht die de ander heeft om mij in een essentie te vatten en af te wijzen.

Hij laat zien dat wij onder de blik van de ander naakt, kwetsbaar en weerloos zijn in hoe de ander ons aanschouwt. In de schaamte zijn we overgeleverd aan het oordeel van de ander dat we overigens nooit kunnen kennen of veranderen. Door de blik worden we tot een essentie teruggebracht en verliezen we via onze lichamelijke onze vrijheid. Sartre spreekt niet voor niets over “[het] gestolde zijn dat ik voor de ander ben.”⁴⁷, tegelijkertijd zal ik altijd tevergeefs proberen de ervaring van de ander mij eigen te maken.

⁴⁶ Idem, 428.

⁴⁷ Idem, 386.

HOOFDSTUK 2

Een kwetsbaar bestaan

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het denken Martha Nussbaum over schaamte. Allereerst zal in dit hoofdstuk iets verteld worden over Nussbaum als auteur, haar voornaamste werken en haar project in den brede. Vervolgens wordt ingegaan op het onderwerp van de schaamte, en zal haar theorie over de ontstaanswijze van schaamte uiteengezet worden.

Ze spreekt over primitieve schaamte die zich in de vroege kindertijd ontwikkeld en invloed heeft op onze latere schaamte ervaringen. Vervolgens laat Nussbaum zien waarom wij ons tegen de schaamte in de samenleving moeten wapenen. In de daaropvolgende paragrafen wordt belicht hoe Nussbaum schaamte koppelt aan walging, stigmatisering en sociale vernedering.

2.1.1 Nussbaum als auteur

Martha C. Nussbaum (1947 - heden) groeit op in New York en rondt haar studie Filosofie af aan de universiteit van Harvard. Haar specialisaties liggen binnen het gebied van de politieke filosofie en de ethiek. Onderscheidend aan Nussbaum is dat zij internationaal erkend wordt als een politiek denker en zich tegelijkertijd in de praktijk inzet voor sociale rechtvaardigheidskwesties. Nussbaum heeft dan ook verscheidene werken geschreven over maatschappelijke thema's en sociale rechtvaardigheid.

In 2001 schrijft zij *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, waarin zij vanuit een historisch perspectief weergeeft hoe de mens zich door de tijd heen verhoudt tegenover de emoties. Zij erkent dat de menselijke emoties zeer bepalend zijn voor hoe wij ons tot de wereld en elkaar verhouden.

Ondanks het feit dat de psychoanalyse tegenwoordig niet langer als reguliere behandelmethode bestaat, verwijst zij geregeld naar auteurs als Sigmund Freud en Donald Winnicott. Dit is begrijpelijk aangezien de psychoanalyse van grote invloed is geweest en nog steeds bepalend is voor hoe wij onszelf begrijpen. Bovendien biedt de hedendaagse neuropsychologie geen ruimte voor kwalitatieve analyses zoals de ervaring en geschiedenis van het subject maar richt ze zich louter op de cognitieve functies van het brein.

Naast de psychoanalyse laat Nussbaum zich inspireren door antieke denkers zoals Aristoteles en Augustinus. Ook draagt ze ter verduidelijking voorbeelden aan uit klassieke literatuur zoals Proust en Tolstoj. Opmerkelijk is dat Sartre met het Existentialisme duidelijk afscheid neemt van Aristoteles. Zoals Aristoteles, gaat Nussbaum uit van de essentie van de mens en zijn potentieel. Haar bekende *Capability Approach* is ook gebaseerd op dit principe.

Zij vertrekt vanuit het gegeven dat elk individu recht heeft op een menswaardig leven. Zij onderzoekt in hoeverre mensen de kans krijgen een menswaardig leven te ontwikkelen. Nussbaum staat kritisch tegenover samenlevingen of gemeenschappen die hun burgers niet kunnen faciliteren in het uitbouwen van hun vermogens. In zulke gevallen acht zij de kwaliteit van leven dusdanig laag dat er niet gesproken kan worden over een rechtvaardige samenleving. Zij pleit ervoor dat op politiek niveau veranderingen plaatsvinden zodat idealiter iedereen een menswaardig leven kan leiden.

2.1.2 Humane samenleving

Bij het bestuderen van haar oeuvre komt de focus op het humaniseren van de samenleving duidelijk als rode draad in haar werk naar voren. In 2004 wordt *Hiding From Humanity: Disgust, Shame and the Law* gepubliceerd. In dit werk formuleert ze een kritiek op de rol die schaamte en walging spelen in ons sociale leven en in het rechtssysteem. Ze bevraagt het fundament waarop veel van onze persoonlijke oordelen en juridische wetgeving gebaseerd is, namelijk onze sociale

conventies. Onze culturele en sociale conventies liggen in zekere mate ten grondslag aan wat wordt beoordeeld als walgelijk in een samenleving.

In *Upheavels of Thought* geeft zij meer duiding aan de structuren die ten grondslag liggen aan schaamte. Ze verklaart welke gevolgen schaamte en het beschamen van anderen kunnen hebben op individueel- en maatschappelijk niveau, op welke manier schaamte een aantasting is voor de menselijke waardigheid en wat de gevolgen hiervan zijn.

2.2 Nussbaum over schaamte

De ontstaanswijze van schaamte ontkiemt zich volgens Nussbaum in de vroege kindertijd. In lijn met psychoanalyticus Donald Winnicott meent zij dat de emoties die wij in het volwassen leven ervaren hun oorsprong hebben in de vroege jeugd. Nussbaum meent dat de emoties van volwassenen niet volledig kunnen worden begrepen zonder terug te kijken naar de kindertijd. De manier waarop het kind in zijn jeugd met emoties leert omgaan, zal namelijk altijd de achtergrond blijven waartegen de emoties op latere leeftijd worden ervaren.⁴⁸

2.2.1 Het ontstaan van primitieve schaamte

Nussbaum omschrijft een pasgeboren baby als een behoeftig, driftmatig schepsel, voor wie zijn eigen eetlust centraal staat in het leven. “Het feit dat een klein kind en behoeftig, driftmatig schepsel is, voor wie het vroegste en belangrijkste nieuws over de wereld deels uit zijn eigen eetlust voortkomt, staat centraal in het verhaal van zijn zich ontwikkelende emoties.”⁴⁹ In de baarmoeder bevindt het kind zich in het zogenaamde “Gouden Tijdperk” waarin het automatisch voorzien wordt in al zijn behoeftes. De baby is constant verbonden met de bron van voedsel wat een veilig en geborgen gevoel geeft.

⁴⁸ Martha Nussbaum, *Opleving van het denken: Over de menselijke emoties*, vertaald door Patty Adelaar (Amsterdam: Ambo, 2004), 160-161.

⁴⁹ Idem, 170.

De geboorte verstoort abrupt deze periode van gelukzaligheid en komt voor het kind als een grote schok. Naast het feit dat het kind niet langer direct verbonden is met de bron van voedsel, komt het naakt ter wereld, en ervaart het niet langer dezelfde mate van veiligheid als voor de geboorte.⁵⁰

Het kind wordt geboren in een wereld die het niet in zijn macht heeft en waar het volledig afhankelijk is van de zorg van een ouder of verzorger. Het kind voelt zich daardoor behoeftig en hulpeloos. De toestand waarin het jonge kind zich bevindt omschrijft Nussbaum als *kinderlijke almacht*. Dit is een toestand waarin de eigen behoeften en wensen het centrum van aandacht zijn voor het kind. “Omdat alle kleine kinderen een gevoel van almacht hebben, ervaren alle kinderen schaamte als ze hun eigen onvolmaaktheid beseffen.”⁵¹, zegt Nussbaum. Wanneer het kind zich zijn hulpeloosheid en behoeftigheid realiseert roept dit een gevoel van schaamte bij hem op. De ouders krijgen de rol toebedeeld om tegemoet te komen aan de almacht van het kind door het kind te verzorgen en zijn gehoor te geven aan zijn wensen.

“Zoals Winnicot opmerkt, is een redelijk ondersteunende ‘faciliterende omgeving’ een omgeving die tegemoetkomt aan de almacht van het kind (die tevens zijn volledige hulpeloosheid inhoudt, wat zijn eis om het middelpunt van de aandacht te zijn verklaart) en deze erkent.”⁵²

Wanneer de ouder het kind tegemoet komt in zijn almacht en het *subtiel samenspel* tussen ouder en kind ontstaat, schept dat de mogelijkheid voor een kader van vertrouwen. “Het evenwicht tussen onverschilligheid en opdringerigheid, aandacht en ruimte geven, moet precies goed zijn anders is het gevolg een onvermogen om te vertrouwen.”⁵³ Het subtiel samenspel tussen ouder

⁵⁰ Idem, 166.

⁵¹ Idem, 174.

⁵² Idem, 166.

⁵³ Idem, 168.

en kind is optimaal wanneer de ouder weet wat het kind nodig heeft en het kind het vertrouwen heeft dat de ouder hem niet aan zijn lot overlaat.

Het kind leert geleidelijk aan te vertrouwen op de ouder en laat zijn almacht en behoefte om constant middelpunt van de attentie te zijn langzamerhand los. Ondanks dat het subtiel samenspel *niet perfect* verloopt, want elke ouder blijft weleens in gebreke, leert het kind de belangrijke les dat een *onvolmaakte* vertrouwensband voldoende is om op te kunnen vertrouwen. Dit kader van onvolmaakt vertrouwen is zeer belangrijk in de verdere ontwikkeling van schaamte voor het kind.⁵⁴

Wanneer de vertrouwensband echter onvoldoende ontwikkeld is; wanneer het kind bijvoorbeeld onvoldoende zorg krijgt of juist te opdringerig en dwingend verzorgd wordt, zal het kind gedurende zijn latere leven aan zijn eigen almacht blijven vastklampen. Dit houdt in dat het kind van zichzelf en anderen volmaaktheid zal eisen en zal weigeren onvolmaaktheid te accepteren.

Het kind heeft nooit de onvolmaakte vertrouwensband kunnen ervaren en daarom niet het vertrouwen kunnen ontwikkelen dat onvolmaaktheid voldoende is. Met andere woorden: het kind heeft dan niet het vertrouwen gekregen dat aan zijn behoeften gehoor zal worden gegeven en daarom blijft het kind in zijn latere leven streven naar perfectie en volmaaktheid.⁵⁵

2.2.2 Patiënt B.

Nussbaum illustreert deze theorie aan de hand van het narratief van een patiënt van Donald Winnicott. Patiënt B (B) groeide op met een moeder die streefde naar perfectie en volmaaktheid. Wanneer haar baby (B) hilde, interpreteerde zij dat als een teken van haar eigen falen en imperfectie. Op iedere vorm van B's behoefte en menselijkheid, of dat nu huilen of spontaniteit was, werd hij op hem gereageerd. In zijn opgroeiende leven probeerde B aan de eisen van zijn

⁵⁴ Idem, 171-172.

⁵⁵ Ibidem.

moeder te voldoen. Omdat zijn moeder alleen tevreden kon zijn met een kalme baby, interpreteerde B dat als de eis om zich roerloos en doodstil te houden.

Dit heeft als effect op B gehad dat hij zelf ook streeft naar perfectie en volmaaktheid en hij zijn menselijke emoties niet kan uiten. Hij heeft moeite met zijn persoonlijke gedachten te uiten en met sociale situaties. “Met zijn starheid en zijn tegenzin om zichzelf te uiten probeert hij om over zijn innerlijke werkelijkheid een almachtige beheersing te houden, zodat hij geen schaamte hoeft te voelen omdat hij zijn behoeftige, afhankelijk zelf laat zien.”⁵⁶ Hij probeert anderen een sterk gecensureerde en beheerste versie van zichzelf te tonen waar alle spontaniteit uitgedreven is, om de almacht over zijn innerlijke wereld te behouden. Voortdurend waakt hij over zijn eigen woorden en gedachten en hij durft anderen niet in vertrouwen te nemen.

De kinderlijke almacht is, zoals hierboven te lezen is, gekoppeld aan een gevoel van hulpeloosheid. Zijn eigen menselijkheid en behoeftigheid beschouwt B als hulpeloosheid en daarvoor schaamt hij zich diep. De primitieve schaamte houdt nauw verband met kinderlijke almacht of narcisme. Hieruit vloeit een attitude van onverdraagzaamheid voort tegen elke vorm van onvolmaaktheid.⁵⁷

Dit voorbeeld illustreert dat de ouderlijke zorg in de eerste levensmaanden zeer bepalend is voor hoe het kind zich in het latere leven verhoudt tegenover de eigen menselijke behoeftigheid. Nussbaum laat zien dat iedereen in bepaalde mate de kinderlijke almacht en schaamte herkent en ervaart. De confrontatie met onze lichamelijke kwetsbaarheid en sterfelijkheid, doet ons inzien dat wij allemaal machteloos staan tegenover de dood. “Hierdoor kan het lichaam een belangrijk object worden voor primitieve schaamte, omdat daarin ons onvermogen ligt om de wereld in onze macht te krijgen en in leven te blijven.”⁵⁸

⁵⁶ Idem, 174.

⁵⁷ Idem, 172.

⁵⁸ Idem, 175.

2.3 Walging

In de paragraaf hierboven is al genoemd dat het lichaam een belangrijk object is voor de primitieve schaamte. Naast schaamte blijkt ook walging een sterk fysiek gerichte emotie te zijn die verband houdt met de ontoereikendheid van het lichaam. Nussbaum laat zien dat er een verbinding bestaat tussen schaamte en walging en concludeert dat ze beide schadelijk zijn voor de moraal en gemeenschapszin in een samenleving.⁵⁹

2.3.1 Dierlijkheid en sterfelijkheid

“Walging blijkt een sterk lichamelijk gerichte emotie te zijn.”⁶⁰ Het kernpunt van walging ligt gefundeerd in een tweeledige overtuiging. De eerste overtuiging is gebaseerd op het verlangen om een duidelijke grens te trekken tussen het menselijke en het dierlijke. Objecten van walging betreffen dan ook vaak dierlijke objecten of producten.

Tranen zijn het enige menselijke afscheidingsproduct dat over het algemeen geen object van walging is. De reden hiervoor is vermoedelijk omdat tranen als exclusief menselijk worden beschouwd en ons niet herinneren aan wat wij met dieren gemeen hebben. We hebben de overtuiging dat “[...] als we de dierlijkheid van dierlijke afscheidingen binnenkrijgen, wij zelf tot de status van dier worden teruggebracht.”⁶¹

In alle culturen wordt het wassen van het lichaam en het opruimen van de ontlasting gezien als een kernmerk van menselijke waardigheid. Nussbaum verwijst naar een onderzoek waarin mensen in gevangenissen of strafkampen niet de mogelijkheid kregen zich te wassen of van toiletvoorzieningen gebruik te maken. “[...] mensen die het niet toegestaan is zich schoon te houden of van een

⁵⁹ Idem, 173.

⁶⁰ Idem, 177.

⁶¹ Idem, 179.

toilet gebruik te maken, [worden] door anderen al snel [...] gezien als minder dan menselijk [...].”⁶² De gevangenen werden als ‘minder menselijk’ bestempeld, met als gevolg dat ze ook zo beschouwd werden. Bovendien bleek uit het onderzoek dat men minder moeite had om de gevangenen te martelen en zelfs te doden omdat ze als minder menselijk en meer als dieren werden beschouwd.⁶³

Ten tweede reageren wij met walging op objecten die rot en bedorven zijn. We weren deze producten omdat ze ons herinneren aan het feit dat wij zelf in verval kunnen raken en sterfelijk zijn. Met het binnen krijgen van rot of bedorven producten zouden wij zelf rot en bedorven worden. Door het ervaren van walging weren wij de dierlijkheid en de sterfelijkheid van ons eigen lichaam.

Schaamte en walging raken elkaar op het vlak dat ze beide voortkomen uit het onvermogen om te accepteren dat wij in principe menselijke dieren zijn. Wij zijn sterk behoeftige, sociale wezens en diep afhankelijk van elkaar. We hebben een lichaam waar onafwendbaar beperkingen aan zitten, dat met de tijd in verval zal raken en op den duur is het onvermijdelijk dat wij zullen sterven.⁶⁴

Walging zou kunnen worden omschreven als een copingmechanisme bij het besef van de fragiliteit en onzekerheid van het bestaan. Het begrip ‘walging’ is ook in Sartre's denken een belangrijk element. Sartre's notie van walging ontstaat vanuit de vaststelling dat het bestaan niet noodzakelijk is en de essentie in de contingentie gelegen is. Hieruit leidt hij af dat wij radicaal vrij en verantwoordelijk zijn voor onze handelingen en wij geen verantwoordingen hoeven af te leggen aan een hogere instantie dan onszelf. De contingentie, onzekerheid, angst en het besef van de veelheid van mogelijkheden die het leven biedt is wat hij walging noemt. Bij zowel Nussbaum als Sartre gaat walging over de kwetsbaarheid, fragiliteit en onzekerheid van het bestaan.

⁶² Idem, 180.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Idem, 181.

2.3.2 Projectie

De objecten waarop de walging zich richt wordt in de kindertijd aangeleerd door de ouders en de sociale omgeving. “[...] walging [is] een bijzonder krachtig middel tot sociaal onderricht.”⁶⁵ Walging heeft een sterke invloed op de manier waarop het kind en de samenleving een houding ontwikkelen tegenover onderwerpen als menselijkheid, dierlijkheid, sterfelijkheid, gender en seksualiteit. Nussbaum laat zien dat hierin het zaadje gepland wordt voor een aantal morele en sociale problemen.

Nussbaum geeft als voorbeeld dat jonge kinderen, tijdens het proces van zindelijk worden, een bepaalde attitude tegenover de afscheidingsproducten van het eigen lichaam aanleren. Ze leren in feite dat bepaalde aspecten van het eigen lichaam walgelijk zijn. Hier ontstaat een conflict bij het kind omdat het eigen lichaam een bron wordt van vieze substanties. De gedachte dat je eigen lichaam walgelijk is of kan zijn, roept de gangbare reactie van projectie op. “Een algemeen gangbare reactie op dit gevoel dat je zelf walgelijk bent, is dat die afkeer naar buiten wordt geprojecteerd.”⁶⁶ Het gevoel van walging voor je eigen lichaam wordt naar buiten geprojecteerd op een ander of een andere groep.⁶⁷

Bij kinderen zie je dit bijvoorbeeld terug in het klaslokaal. De kinderen die luizen hebben of daarvan verdacht worden, worden tot object van walging gemaakt. “Zo scheidt ze een groep die erbij hoort en een groep die er niet bij hoort.”⁶⁸ Niet langer is het kind zelf object van walging, maar de andere groep is walgelijk en smerig en kan op veilige afstand gehouden worden. In het klaslokaal zie je dit, op relatief onschuldige niveau, in allerlei vormen terug.

Voorbeelden van projectie op minder onschuldig niveau zijn vrouwenhaat, antisemitisme en de afschuw van homoseksuelen en andere minderheidsgroepen.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Idem, 181-182.

⁶⁸ Idem, 182.

‘De groep die er niet bijhoort’ zegt Nussbaum, “[...] fungeert voor de groep die er wel bijhoort als een geruststelling dat zij zelf lang niet zo walgelijk (vies, smerig en verrot) zijn.”⁶⁹ Het toeschrijven van eigenschappen aan een individu kan worden vergeleken met wanneer Sartre spreekt over objectivering. Iemand wordt tot een bepaalde essentie teruggebracht en daarmee weggezet.

Nussbaum laat zien dat de sociale omgeving van sterke invloed is op de objecten die wij als walgelijk beschouwen. Zij stelt dat onze attitude tegenover thema’s als menselijkheid, dierlijkheid, afhankelijkheid en sterfelijkheid bepalend zijn voor hoe mensen in een samenleving met elkaar omgaan. Op het moment dat iemand zijn menselijkheid, en alle elementen die daarbij horen (afhankelijkheid, behoefte, sterfelijkheid), niet als zodanig accepteert, kunnen er gevoelens van walging jegens zichzelf ontstaan. Als gevolg hiervan zal ten eerste de behoefte ontstaan om de walging te projecteren op een andere groep mensen. Ten tweede zal iemand moeite hebben om de wezenlijk menselijke aspecten die hij van zichzelf niet accepteert van een ander wel te tolereren.

Door de geschiedenis heen zijn bepaalde eigenschappen die wij als walgelijk beschouwen, zoals slijmerigheid, kleverigheid, verval en smerigheid, voortdurend in verband gebracht met bepaalde groepen mensen. Deze eigenschappen werden bijvoorbeeld geprojecteerd op joden, homoseksuelen, vrouwen, en mensen uit lagere klassen. “[...] allemaal worden ze voorgesteld als mensen die besmeurd zijn met het vuil van het lichaam.”⁷⁰, in tegenstelling tot de andere groep die zijn lichaam voorstelt als een zuivere machine.

Een voorbeeld hiervan is het vrouwelijke geslacht dat in nagenoeg alle samenlevingen gebruikt wordt ter uitlating van de mannelijke afkeer van lichamelijke, verzwakking en alles wat in verval kan geraken. Onderwerpen als bevallingen, menstruatie en menopauze liggen in de taboesfeer, om het fysieke dat

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Idem, 299.

teveel te maken heeft met lichamelijke uitscheidingen te weren.⁷¹ “Toch zien we in al die verschillende vormen een rode draad: de onverdraagzaamheid van mensen onderling.”⁷²

2.4 Mededogen

Primitieve schaamte en walging vormen volgens Nussbaum beide een bedreiging voor de moraal. “Schaamte blijft op het zelf gericht, maar walging keert zich naar buiten.”⁷³ Eerder is besproken dat in de primitieve schaamte wordt gestreefd naar perfectie, volmaaktheid, almacht en controle.

Het voorbeeld van B werd gegeven, een jongen die niet kon aanvaarden dat hij een afhankelijk en behoeftig mens is en die zich tot op het bot schaamde voor deze eigenschappen. Nussbaum stelt terecht de volgende vraag: 'wanneer je jezelf niet kan vergeven in je eigen menselijkheid en behoeftigheid, hoe kun je dan een ander vergeven in zijn menselijkheid en behoeftigheid?' De primitieve schaamte ondermijnt een gevoel van mededogen naar elkaar toe, iets wat voor Nussbaum juist een belangrijk element is voor een humanitaire samenleving.⁷⁴

Primitieve schaamte is een belemmering voor het hebben van mededogen naar een ander toe. Omdat B zich over al zijn menselijke behoeftes en verlangens schaamde, was zijn aandacht volledig op zichzelf gericht. Zijn belangstelling ging geheel uit naar het beheersen en controleren van zijn eigen gedachten, reacties en handelingen. “Andere mensen hadden voor hem geen realiteit.”⁷⁵ B voelde zich niet betrokken op een ander, omdat hij opging in zijn eigen gedachten. Dit laat zien dat schaamte een belemmering is voor een gevoel van mededogen naar elkaar.

⁷¹ Idem, 300.

⁷² Ibidem.

⁷³ Idem, 194.

⁷⁴ Idem, 296.

⁷⁵ Ibidem.

Natuurlijk moet in acht genomen worden dat B een uitzonderlijk geval is. Dat in ogenschouw nemend, argumenteert Nussbaum echter dat veelal normaal functionerende mensen dezelfde kenmerken vertonen waardoor hun inleving en mededogen met anderen wordt ondermijnt. Misleidende gedachten met betrekking tot de eigen kwetsbaarheid behoren niet alleen aan uitzonderlijke gevallen toe, maar komen vaak genoeg voor. Het verlangen naar controle en almacht leidt tot het onvermogen om te verdragen dat er naast jezelf ook anderen bestaan. Dit gebeurt met name wanneer de ander je doet herinneren aan je eigen fysieke kwetsbaarheid.

Hierin is een duidelijke overeenkomst met Sartre te lezen: intersubjectiviteit creëert de mogelijkheid om elkaar te erkennen als subject en tegelijkertijd voelen we ons onder de blik van de ander kwetsbaar en naakt.

Het ontkennen van de ander waardoor mededogen en betrokkenheid uitblijven, komt vaak neer op een ontkenning van het eigen kwetsbare, belichaamde zelf. “Een kind dat almacht wil, accepteert zijn eigen zachte, vlezige, vloeibare aspecten niet, omdat dat allemaal tekens zijn van zijn zwakte en sterfelijkheid [...]”⁷⁶ De gedachten ‘dat het beschamend is om gewoon mens te zijn’ speelt hierin een grote rol en draagt, zacht uitgedrukt, niet bij aan een gevoel van betrokkenheid en mededogen bij de ander.⁷⁷

Naast schaamte is ook de walging bedreigend voor een wenselijke moraal en mededogen. “[...] walging bedreigt [...] de gedachte dat alle mensen dezelfde waarde en waardigheid hebben [...]”⁷⁸ Eerder is besproken dat walging zich naar buiten richt, op de ander, of op een andere groep, het is iets dat wij willen uitbannen, wegspoelen en waar we niet besmet mee willen raken. Nussbaum zegt

⁷⁶ Idem, 297.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Idem, 194.

dat “[...] de primitieve schaamte, de onwil om een behoeftig dier te zijn, de oorzaak van walging is.”⁷⁹

2.5 Stigmatisering

In lijn met haar eerder besproken opvattingen over schaamte, pleit Nussbaum voor een samenleving waarin schaamte een zeer beperkte rol speelt. Zoals hierboven omschreven is, leiden schaamte en walging behalve tot een gebrek aan betrokkenheid, mededogen en onverdraagzaamheid ook tot stigmatisering en verdeling in een samenleving. Met name het structureel beschamen van individuen en (minderheids)groepen heeft stigmatisering tot gevolg, wat kan leiden tot verdeeldheid in een samenleving.

Nussbaum vertrekt vanuit de gedachte dat wij tijdens het opgroeien worden geconfronteerd met onze persoonlijke zwaktes en kwaliteiten. “*Soar with your strengths and learn to cover your weaknesses.*”⁸⁰ We leren onze kwaliteiten in te zetten en onze zwaktes te verbergen. Gedurende ons leven leren wij om te gaan met onze zwaktes door ze bijvoorbeeld te compenseren, te ontwikkelen of door situaties te vermijden waarin ze tot uiting zullen komen. Onze kwaliteiten vallen onder de norm en onze zwaktes worden als normafwijkend gezien.⁸¹

Vanuit het verlangen om door elkaar geaccepteerd te worden, trachten wij als ‘normaal’ over te komen. Ondanks onze pogingen om aan huidige norm te voldoen, komen ieders ‘abnormale’ zwaktes met enige regelmaat naar voren. “*Sometimes, however, our “abnormal” weaknesses are uncovered anyway, and then we blush, we cover ourselves, we turn away our eyes.*”⁸² Wanneer onze afwijkende zwaktes aan het licht komen, overvalt ons de schaamte, zegt

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Martha Nussbaum, *Hiding from Humanity: Disgust, Shame and the Law*, (Princeton: Princeton University Press, 2004), 173.

⁸¹ Nussbaum, *Hiding from Humanity*, 173.

⁸² Ibidem.

Nussbaum. Schaamte is een permanente mogelijkheid in het leven omdat niemand in alle opzichten aan de norm voldoet. Vanuit dat opzicht noemt ze schaamte een *daily companion*. Ze citeert Erving Goffman die in zijn boek *Stigma* treffend de permanente mogelijkheid van schaamte omschrijft.

“[I]n an important sense there is only one complete unblushing male in America: a young, married, white, urban, northern, heterosexual Protestant father of college education, fully employed, of good complexion, weight and height, and a recent record in sports.”⁸³

Volgens Goffman gaat het niet om de vraag of iemand ooit stigmatisering heeft ervaren, maar hoe vaak en in welke mate. Nussbaum bevestigt dat schaamte in zekere zin een universele ervaring is, maar voegt hieraan toe dat bepaalde individuen en groepen er vatbaarder voor zijn dan anderen. In iedere samenleving bestaan er volgens haar groepen en individuen die buiten de normen van de maatschappij vallen en hierom beschaamd worden.⁸⁴

Nussbaum spreekt met name over mensen met afwijkende uiterlijke kenmerken en mensen met psychische aandoeningen of een fysieke beperking. De lijst is gemakkelijk aan te vullen, kenmerken zoals huidskleur, afkomst, geslacht, leeftijd en godsdienst kunnen ook stigmatisering tot gevolg hebben. Denk bijvoorbeeld aan gesluierde vrouwen, LHBTI's⁸⁵, verslaafden en mensen met (zwaar) overgewicht.

Door de dominante klasse in de samenleving worden zij bestempeld als 'abnormaal' en wordt er van ze verwacht dat ze zich schamen voor wie ze zijn en wat ze doen. “*Social behavior tells them every day that they ought to blush to*

⁸³ Erving Goffman, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, (New York: Simon&Schuster, 1938), 128.

⁸⁴ Martha Nussbaum, *Politieke Emoties: Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*, vertaald door P. Diderich en C. Kloos (Amsterdam: Ambo, 2013), 339.

⁸⁵ LHBTI's: Lesbische vrouwen, homoseksuele mannen, biseksuelen, transgenders en intersekse personen.

*show themselves in the company of the 'normal'.*⁸⁶, schrijft Nussbaum.

“Afwijzing als gevolg van stigmatisering kan grote negatieve gevolgen hebben, zoals angst, werkloosheid, [...] depressieve symptomen [...] en een grote barrière voor deelname aan het gewone leven.”⁸⁷ Zij maakt een directe koppeling tussen schaamte en stigmatisering waardoor de maatschappelijk problematiek van schaamte wordt benadrukt.

De schaamte die gestigmatiseerde minderheden volgens de dominante groep zouden moeten voelen wordt vaak daadwerkelijk ervaren. Dit kan komen door de vernederende omstandigheden waarin de gestigmatiseerde groep zich bevindt, waardoor zij worden aangetast in hun waardigheid. Zij kunnen zich schamen voor de manier waarop ze door hun omgeving worden bejegend of door hun eigen omstandigheden. “[...] als je iemand beschaamd doet staan, bezorg je hem een [...] ‘bedorven identiteit’, een lagere status en daarmee waarschijnlijk het verlies van zijn gevoel van eigenwaarde.”⁸⁸ De schaamte die voortkomt uit stigmatisering bestaat dus daadwerkelijk en kan zich eenvoudig uitstrekken naar iemands (sociale) identiteit.⁸⁹

2.6 Sociale vernedering

Schaamte is niet per definitie altijd zorgwekkend. Schaamte wordt zorgwekkend wanneer iemand vernederd wordt. Wanneer een ouder op een liefdevolle manier tegen het kind zegt dat het zich moet schamen omdat hij zijn eten niet opeet, te laat op school aankomt of zijn kamer niet opruimt, hoeft dat geen vernederende uitwerking te hebben. Maar wanneer iemand op een gemene en publieke manier beschaamd wordt, wordt dat wel degelijk als vernederend ervaren.

⁸⁶ Nussbaum, *Hiding from Humanity*, 274.

⁸⁷ “GGZ Standaarden: 5 Actiekaarten destigmatisering,” Akwa GGZ, gepubliceerd op 20-03-2017, geraadpleegd op 25-03-2022, https://www.ggzstandaarden.nl/uploads/side_products/0ca6158a95cbc320dc8404a6a3a99d39.pdf.

⁸⁸ Nussbaum, *Politieke Emoties*, 341.

⁸⁹ Idem, 339.

In de voorgaande paragraaf over walging viel te lezen waarom mensen de neiging hebben om anderen groepen te creëren en hen tot object van walging te degraderen. Doordat mensen zich op een bepaalde manier altijd kwetsbaar en machteloos zullen voelen, hebben ze strategieën zoals projectie ontwikkeld om deze kwetsbare gevoelens te weren. Onze kinderlijke gevoelens van primitieve schaamte zullen altijd in meer of mindere mate een rol blijven spelen in het leven.

In het leven zullen altijd elementen bestaan waarop wij geen controle kunnen uitoefenen en waartegenover we hulpeloos staan. Deze vrij elementaire en primitieve gevoelens wakkeren het vuur aan om anderen uit te sluiten, te beschamen en te vernederen waardoor de eigen positie een stukje veiliger wordt gesteld.

Het effect van schaamte en sociale vernedering is tweeledig. “In de eerste plaats wordt de samenleving er [...] door verdeeld. Maar dat er vijandschap tussen groepen ontstaat, is niet het hele verhaal; [...] het gaat in dit geval [...] om de aantasting van het zelfbewustzijn.”⁹⁰ Aan de ene kant wordt de samenleving door schaamte verdeeld en tegelijkertijd neemt het gevoel van eigenwaarde van de personen die het slachtoffer zijn van stigmatisering af. Door iemand te beschamen en vernederen krijgt deze persoon volgens Goffman een lagere status en sociale identiteit.

Volgens Nussbaum zijn juist gevoelens van empathie, mededogen en medeleven belangrijk in een samenleving. Wanneer het hieraan ontbreekt belanden sommige mensen in de ene ‘kring van bekommernis’ en anderen in de andere.

Een verdeelde samenleving heeft als effect dat het besef verdwijnt dat jou hetzelfde kan overkomen als een ander. Zelfs de manier waarop het lijden van een ander beoordeeld wordt, kan hierdoor ondermijnt worden. In ernstige gevallen resulteert dit erin dat misdaden jegens minderheden niet als zodanig ernstig worden beschouwd, omdat deze minderheidsgroep als enigszins minderwaardige

⁹⁰ Idem, 341.

beschouwd wordt.⁹¹ In de voorgaande paragraaf is als voorbeeld gegeven de manier waarop met de Joden in de Tweede Wereld oorlog is omgegaan; doordat ze als beesten beschouwd werden, werden ze als beesten behandeld.

2.6.1 Shame punishments

Het komt dan ook niet onverwachts dat Nussbaum een sterke kritiek ontwikkelt tegen de mogelijkheid tot *shame punishments* (schaamte-straffen) binnen het rechtssysteem. Schaamte-straffen zijn in de Verenigde Staten sinds de jaren '90 mogelijk, waarbij veroordeelden bijvoorbeeld verplicht gesteld worden met een kentekenplaat op de auto te rijden waarop "Convicted D.U.I" (veroordeeld wegens rijden onder invloed) staat of in de plaatselijke krant een spijtbetuiging moeten doen. Deze alternatieve vorm van straffen is een gevolg van het tekort aan cellen en de mogelijk ineffectieve gevangenisstraffen.

Nussbaum noemt vijf redenen ter verwerping van deze praktijken. Ten eerste schenden schaamte-straffen de menselijke waardigheid en daarmee de taak van de staat om erin te voorzien dat de grondslagen aanwezig zijn zodat alle burgers de mogelijkheid hebben op een waardig leven. Vervolgens draagt Nussbaum aan dat schaamte-straffen van hetzelfde middeleeuwse kaliber zijn als iemand stenigen of aan de schandpaal nagelen. "*Shame punishments, historically, are ways of marking a person, often for life, with a degrading identity.*"⁹² Bij dit soort straffen speelt de aanschouwende menigte een belangrijke rol.

Ten derde zijn dergelijke straffen onbetrouwbaar omdat ze te streng of te soepel kunnen zijn voor het gepleegde misdrijf. Als vierde argument draagt zij aan dat het effect van schaamte-straffen onvoldoende blijkt te zijn. Voor mensen die mentaal of emotioneel onstabiel zijn of eerder vernedering hebben ervaren kan een schaamte straf als resultaat hebben dat deze persoon meer vervreemd raakt in

⁹¹ Idem, 341-342.

⁹² Nussbaum, *Hiding from Humanity*, 230.

plaats van stabiel wordt. Ten slotte draagt Nussbaum het risico van het “*Net-widening problem*” aan.⁹³

Deze argumenten klinken overtuigend, bovendien wordt een fundamenteel onderdeel waarbij de veroordeelde tot inzicht komt en berouw heeft over zijn daden volledig gepasseerd. Berouw en schaamte zijn niet hetzelfde en kunnen niet door elkaar worden vervangen. Zoals in de inleiding te lezen viel is berouw of schuld gericht op de daad die iemand uitgevoerd heeft en waarvan iemand achteraf spijt heeft. Schaamte is gericht op de persoon in plaats van op een externe daad.

Schuld is in vergelijking met schaamte een stuk constructiever van aard en richt zich op het herstellen van de relatie met de persoon die onrecht is aangedaan. Schaamte is passiever van aard en richt zich in tegenstelling tot schuld, naar binnen toe. “Datgene waarvoor je geacht wordt je [...] [je] te schamen [is] onlosmakelijk verbonden met wat en wie je bent.”⁹⁴

Nussbaum onderschrijft dit onderscheid tussen schuld en schaamte en voegt eraan toe dat schaamte een gevoel van minderwaardigheid doet ontstaan doordat je niet aan een bepaald ideaal beantwoordt. Schaamte ondermijnt het gevoel van competentie en neigt naar zelfvernietigende gedachten. Het vooruitzicht dat de liberale rechtstaat schaamte als straf zal inzetten is dus zorgwekkend.

2.7 Uitweg

Hoewel Nussbaum voor het overgrote deel zeer kritisch is op de rol die schaamte speelt in een samenleving benoemd ze kort dat schaamte ook een constructieve rol kan vervullen. “Wanneer schaamte mensen niet verdeelt of stigmatiseert maar hen

⁹³ Het begrip net-widening verwijst naar het fenomeen waarbij een nieuw ingevoerde straf of maatregel in de uiteindelijke toepassingspraktijk niet in de plaats treedt van een straf of maatregel die hij beoogt te vervangen, maar wordt gebruikt in gevallen waar er voorheen geen reactie zou zijn gevold of waarvoor er een minder zware sanctie opgelegd zou zijn. http://www.mensenrechten.be/bestanden/uploads/tijdschriften/FATIK_2014nr141.pdf

⁹⁴ Nussbaum, *Hiding from Humanity*, 339.

tot grotere prestaties aanzet kan schaamte een nuttige rol in het sociale leven vervullen.⁹⁵ Ze doelt met name op de collectieve schaamte waarin een maatschappij als geheel zich kan schamen wanneer bepaalde gemeenschappelijke normen niet worden nageleefd.

Alhoewel ze kort de mogelijke positieve werking die schaamte zou kunnen hebben belicht, richt zij zich duidelijk op het negatieve effect; dat schaamte de sociale eenheid in een samenleving aantast en de gedupeerde groep minder mogelijkheden tot participeren in de samenleving krijgt.

2.7.1 Te vuur en te zwaard

We kunnen concluderen dat Nussbaum een sterk kritische houding heeft ontwikkeld ten aanzien van schaamte. Hoewel de primitieve schaamte zich voornamelijk lijkt af te spelen op individueel niveau, wordt hier het zaadje gepland voor schaamte en vernedering op maatschappelijk niveau.

We mogen kritiek leveren op een ethisch systeem dat kinderen aanmoedigt om hun walging te projecteren op andere mensen en groepen. Naast het feit dat het projecteren van walging weinig empathie en barmhartigheid impliceren, is er vanuit psychologisch inzicht weinig voor te zeggen. Mensen die hun eigen menselijkheid niet kunnen verdragen, leren hun lichaam te zien als zuivere machines. Nussbaum pleit voor een morele opvatting die gelijkheid en respect voor alle mensen stimuleert. In plaats van een samenleving of ethisch systeem waarin schaamte en walging worden aangemoedigd, pleit zij voor een ethisch systeem waarin mededogen, betrokkenheid en verbinding met anderen wordt gestimuleerd.

Schaamte en walging zijn het uitgangspunt voor onverdraagzaamheid, een gebrek aan betrokkenheid en mededogen binnen een samenleving. Nussbaum legt uit dat het essentieel is om afstand te doen van primitieve schaamte en almacht om onderlinge betrokkenheid en mededogen tot stand te brengen. Dit zal een positief

⁹⁵ Nussbaum, *Politieke Emoties*, 342.

effect hebben op het gevoel van gemeenschap en saamhorigheid in een samenleving. Zij pleit voor een moraal waarin een belangrijke rol is weggelegd voor flexibel oordelen en barmhartigheid. Het lijkt haar waarschijnlijk dat deze moraal zich door de tijd heen stabiel zal bewegen en mensen oplevert die deze moraal zullen blijven onderschrijven.⁹⁶

“Het bestrijden van de mechanismen die aan deze overtrokken schaamte en walging ten grondslag liggen, lijkt daarmee een belangrijke taak voor een samenleving die breed passend mededogen wil bewerkstelligen[...].”⁹⁷

Om de schade die schaamte aanricht te beperken is naast gevoelens van empathie en mededogen naar elkaar, wetgeving van belang. Nussbaum pleit voor gelijke rechten voor alle burgers, hierdoor kunnen volgens haar de schadelijke effecten van schaamte grotendeels teniet worden gedaan. Daarnaast draagt zij aan dat er voor de vernederde groep ruimte wordt geschapen waardoor de leden ervan als waardige mensen in de openbaarheid kunnen treden. Maar ze blijft enige scepsis houden in hoeverre dit de kwade invloed van sociale vernedering volledig zal uitsluiten.

Ze onderkent dat stigmatisering en sociale vernedering ook onder ideale omstandigheden altijd zullen blijven bestaan. Ze stelt daarom niet het uitroeien van schaamte voor, maar stelt ons voor de vraag hoe we de schaamte kunnen verzachten en hoe we ons kunnen verdedigen tegen de vernedering van anderen.⁹⁸

⁹⁶ Nussbaum, *Opleving van het denken*, 194-195.

⁹⁷ Idem, 301.

⁹⁸ Nussbaum, *Politieke Emoties*, 342.

HOOFDSTUK 3

De schaamte voorbij omarmen

3.1 Inleiding

In het voorgaande hoofdstuk is Nussbaum's opvatting over schaamte besproken en is ons duidelijk geworden welke verderfelijke uitwerking schaamte kan hebben. Anderzijds blijkt niet iedere vorm van schaamte even schadelijk en zijn er denkers die uitdrukkelijk wijzen op het belang van schaamte. Als de afwezigheid van schaamte tot schaamteloos gedrag zou leiden bijvoorbeeld. Schaamteloosheid is een eigenschap die over het algemeen niet gewaardeerd wordt en soms zelfs als immoreel beschouwd kan worden.

Dit hoofdstuk is gewijd aan de morele en effectieve kracht van de emotie schaamte. Met behulp van het gedachtengoed van Søren A. Kierkegaard wordt het belang van schaamte als basis voor integriteit en moreel handelen besproken.

Bij aanvang zal ik een korte introductie geven aangaande de auteur. Vervolgens zal ik iets vertellen over zijn kritiek op de pers en de 'moderne mens'. Aansluitend wordt het belang dat Kierkegaard hecht aan integriteit, authenticiteit en oprechtheid besproken. Deze eigenschappen manifesteren zich in de 'enkeling' die de schaamte kan omarmen. Vervolgens is te lezen hoe hij schaamte koppelt aan het menselijk geweten en ten slotte hoe schaamte bijdraagt aan een sociale samenleving.

In dit hoofdstuk tracht ik met behulp van Kierkegaard's gedachtengoed de positieve kracht van de emotie schaamte te belichten. Kierkegaards notie van schaamte zou echter een thesisonderwerp op zichzelf kunnen zijn. Gezien het bestek van deze thesis kan ik slechts een fractie van zijn werk belichten. Hoewel Kierkegaard de opvatting van schaamte als een negatieve zelfervaring zou onderschrijven, geeft hij ook een positieve waardering aan de schaamte en verbindt hij de emotie aan integriteit, authenticiteit en het geweten.

3.1.1 Søren Kierkegaard

In de dagboeken van de Deense filosoof, theoloog en cultuurcriticus Søren Kierkegaard (1813-1855) is - naast zijn dagelijkse bezigheden - zijn filosofisch gedachtengoed te lezen. Zijn *journals* zijn in dertien delen uitgegeven, veelal onder een pseudoniem. De schaamte speelt een belangrijke rol in het rond 1845 geschreven werk van Kierkegaard.

Hij maakt in zijn werken een onderscheidt tussen drie existentiële niveau's van bestaan waarin de authenticiteit van de enkeling zich ontplooit. "Het feit dat iedereen enkeling en daarmee een persoonlijkheid is, een individu, [...] is het hoogste wat er van een mens gezegd kan worden, het is 'de absolute humaniteit', werkelijke menselijkheid."⁹⁹ Hij ontwikkelde een sterke kritiek op de pers, de media en het idee van de publieke opinie omdat deze zaken de authenticiteit, integriteit en Godsrelatie zouden aantasten. De integriteit van de mens kan als een centraal punt in Kierkegaard's werk gezien worden.

Veel van Kierkegaard's werken brengt hij uit onder een (half)-pseudoniem. Een van zijn redenen daarvoor is dat zijn schaamtegevoel hem zich doet verhullen achter een andere naam. "De eis van de idealiteit wordt zo hoog gesteld, dat daarin het oordeel over mijn eigen existentie is vervat."¹⁰⁰ In het streven naar perfectie en naar volmaaktheid ligt zijn oordeel over zijn eigen bestaan. Deze omschrijving van zijn schaamtegevoel is sterk vergelijkbaar met hoe Nussbaum de primitieve schaamte postuleert.

De aarzeling tussen het schrijven onder een pseudoniem of de eigen naam ontstaat vanwege de gedachten dat het gebruik van de eigen naam alléén te pretentief zou zijn en het gebruik van louter een pseudoniem lafheid zou betekenen. Door te schrijven onder een half-pseudoniem bevindt hij zich in een

⁹⁹ S. Kierkegaard, *De ziekte tot de dood: Een christelijk psychologische uiteenzetting tot opbouw en opwekking*, vertaald door L. Buijs, redactie A. Visser (Amsterdam: Boom, 2008), XIII.

¹⁰⁰ S. Kierkegaard, *Papirer*, volume 10, B, vertaald door F. van Raalten (Kopenhagen: P.H. Heiberg en V. Kuhr, 1909-1948), 62.

situatie van eerlijkheid en verhulling.¹⁰¹ In zijn aarzeling om zichtbaar in het openbaar te treden is bij hem een schaamtevolle verborgenheid af te lezen.

3.2 De moderne mens

In de tijd waarin Kierkegaard leefde verschijnen voor het eerst kranten, en maken pers en een publieke ruimte deel uit van de werkelijkheid. Kierkegaard formuleerde een sterke kritiek op de media, pers en de ‘moderne mens’ die door deze ontwikkeling teweeg werd gebracht.

“Door de menigte mensen om zich heen te zien, door het druk te krijgen met allerlei wereldse zaken, door zich op de hoogte te stellen van hoe het in de wereld toegaat, vergeet zo iemand zichzelf, hoe hij in goddelijke zin heet. Hij durft niet op zichzelf te vertrouwen, hij vindt het te gewaagd om zichzelf te zijn, vindt het veel gemakkelijker en veiliger om te zijn zoals de anderen, een na-aper te worden, een nummer, mee opgenomen in de menigte.”¹⁰²

Zoals dit citaat mooi illustreert meent Kierkegaard dat het de moderne mens ontbreekt aan authenticiteit, integriteit en betrokkenheid. De voornaamste reden hiervoor bestaat erin dat hij het de moderne mens verwijt de actuele en populaire opinie zonder enige kritische reflectie over te nemen.

Deze verworven maatschappelijke opinie’s hebben weinig tot geen betekenis of waarde voor de moderne mens waardoor hij zich weinig betrokken en verantwoordelijk voelt voor het onderwerp. De moderne mens wordt hierdoor een publiek object dat zich laat leiden door het discours van de dag zonder dat hij handelt vanuit de eigen innerlijke en intrinsieke motivatie. Het ontbreekt de moderne mens volgens Kierkegaard aan integriteit en betrokkenheid bij zijn handelen waardoor hij niet de mogelijkheid heeft zich überhaupt te kunnen

¹⁰¹ F. van Raalten, *Schaamte en existentie: Een onderzoek naar de plaats en de werking van de schaamte in de menselijke existentie, in het bijzonder met betrekking tot het werk van Søren Kierkegaard* (Nijkerk: G.F. Callenbach, 1965), 89.

¹⁰² Kierkegaard, *De ziekte tot de dood*, 149, 131.

schamen.¹⁰³

Met andere woorden; doordat zijn mening en handelingen niet vanuit een persoonlijke drijfveer tot stand zijn gekomen en daarom niet authentiek zijn, creëert de moderne mens een zekere (emotionele) afstand tussen zijn handelingen en zichzelf. Deze afstand maakt dat hij zich niet verantwoordelijk of betrokken voelt met als gevolg immuun te zijn voor schaamte.

“Dit zelfbewustzijn is daarom [een] werkzame handeling, en dat handelen is op zijn beurt de innerlijkheid, en iedere keer dat de innerlijkheid niet beantwoordt aan dat bewustzijn is er sprake van een vorm van het demonische, zodra het uitblijven van de innerlijkheid zich toont als angst voor het verwerven ervan.”¹⁰⁴

De mogelijkheidsvoorwaarde voor het ervaren van schaamte zijn oprechtheid, overeenstemming tussen *zijn*, handelen, innerlijkheid en houding. Kierkegaard verdedigt het bestaan van ‘de enkeling’ wiens *zijn* bedreigd wordt door de pers.¹⁰⁵

“En als het om publiek gaat, het hooggeëerde ontwikkelde publiek, of om het volk, dan is er niet alleen geen sprake van overtreding, dan is het volgens de krant, waar je je op kunt verlaten als op het evangelie en de openbaring, Gods wil. Hoe komt dat? Dat komt omdat het begrip ‘oordeel’ beantwoordt aan de enkeling, je beoordeelt niet *en masse*.”¹⁰⁶

Niet onbelangrijk om te vermelden is dat het Christelijk geloof een belangrijk thema is in het werk van Kierkegaard. Hij behandelt zijn filosofische onderwerpen rondom zijn geloof in God. “[...] voor een mens [moet het] een realiteit [...] zijn om er als *enkele* mens tegenover God te zijn, en dus eveneens, wat daaruit volgt, dat de zonde van een mens God zou moeten aangaan.”¹⁰⁷ De schaamte en het geweten spelen een belangrijke rol omdat zonder het geweten de mens geen

¹⁰³ S. Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscript*, vertaald door D.F. Swenson (Princeton: Princeton University Press, 1944), 111.

¹⁰⁴ Kierkegaard, *De ziekte tot de dood*, LIII.

¹⁰⁵ W.R. Scholtens, *Kierkegaards Werken: een inleiding* (Baarn: Ten Have, 1988), 118.

¹⁰⁶ Kierkegaard, *De ziekte tot de dood*, 234, 114.

¹⁰⁷ Idem, 197, 78.

enkeling is en er daardoor geen Godsverhouding bestaat. “Men kan zich verbergen in de massa en er zich aan onttrekken Gods stem te horen.”¹⁰⁸ Dit betekent dat wanneer de mens niet probeert te leven als enkeling, zich denkt te kunnen verschuilen voor het oog van God. Hiermee doet Kierkegaard een beroep op ons verantwoordelijkheidsgevoel en benadrukt hij dat wij ons niet kunnen verschuilen achter de anonimiteit van massa.

3.3 De enkeling

“De volledige schaamte stelt de eis van de oprechtheid, d.i. de congruentie van zijn en handelen, van innerlijkheid en houding.”¹⁰⁹

Kierkegaard zou zeggen dat de enkeling handelt vanuit zijn eigen innerlijkheid en als het ware één is met zijn eigen handeling. De enkeling is de belichaming van integriteit die nauw verbonden is met de schaamte. In tegenstelling tot de moderne mens laat de enkeling zich niet leiden door de vluchtige actualiteiten en de pers. Hij is verbonden met zijn handelen en draagt daar de volledige verantwoordelijkheid over. Zijn *zijn*, handelen, spreken en houding treffen een bepaalde overeenstemming en authenticiteit.¹¹⁰ De enkeling is oprecht en eerlijk tegenover zichzelf ook wanneer hij zich vertwijfelt voelt. Het is deze oprechtheid die hem kwetsbaar maakt voor de schaamte.

Kierkegaard omarmt de schaamte omdat de schaamte het onmogelijk maakt anders te lijken dan men is. “De schaamte voor zichzelf doet de mens leven in oprechtheid, in harmonie met zichzelf, dus in vrijheid. Wie niet zichzelf kiest in oprechtheid, bedriegt zichzelf, ook al denkt hij alleen de wereld te bedriegen.”¹¹¹ De enkeling is het voorbeeld van integriteit. Door de kwetsbaarheid die het

¹⁰⁸ van Raalten, *Schaamte en existentie*, 129.

¹⁰⁹ Idem, 141.

¹¹⁰ T.B. Yagi, “Beyond Subjectivity: Kierkegaard’s Self and Heidegger’s Dasein,” *Perspectives: International Postgraduate Journal of Philosophy*, 1 (2009): 65.

¹¹¹ van Raalten, *Schaamte en existentie*, 142.

authentiek handelen met zich meebrengt, stelt de enkeling zich open voor de schaamte.

In Kierkegaard's filosofie staat het idee centraal dat iemands keuzes volledig zijn eigen keuzes zijn en niet voortkomen uit, of opgelegd worden door een bepaald sociaal 'systeem'.¹¹² Wanneer wij ons bezighouden met onderwerpen die voor ons van weinig betekenis zijn ontbreekt er commitment, integriteit en zal de schaamte volgens Kierkegaard uitblijven.¹¹³

Voor Kierkegaard is het leven met en in de schaamte van belang om in welke situatie dan ook oprecht te zijn tegenover jezelf. De enkeling durft vertwijfeld te zijn, hij handelt autonoom en daarmee omarmd hij de mogelijkheid tot schaamte volledig. Oprechtheid, integriteit en de ontvankelijkheid voor schaamte zijn voorwaarden voor een waarachtig mens-zijn.

“Misschien is het niet te merken dat hij in diepere zin een zelf mist. Over zoiets wordt in de wereld weinig ophef gemaakt; want een zelf is iets waar in de wereld het minst naar gevraagd wordt, en het is gevaarlijker dan wat ook als je laat blijken dat je het hebt. Het grootste gevaar, jezelf te verliezen, kan in de wereld zo geruisloos verlopen alsof het niets is [...].”¹¹⁴

Met dit citaat wordt duidelijk hoe groot het belang is dat Kierkegaard hecht aan individualiteit en innerlijkheid. De volledige omarming van de schaamte helpt iemand zich ontwikkelen naar zijn hoogste vorm van individualiteit. Wanneer louter een beroep op meningen van anderen gedaan wordt, de moed en verantwoordelijkheid ontbreekt om eigen keuzes te maken, verliest iemand aan integriteit en aan schaamte. Het gevolg hiervan is dat iemand zich langzaam maar zeker aan zijn eigen innerlijkheid onttrekt en zichzelf daarmee in de steek laat.

Voor Kierkegaard hangt de schaamte dus samen met de integriteit,

¹¹² C. Martin, "Distraction and Self-Deception," in *International Kierkegaard Commentary 15: Upbuilding Discourses in Various Spirits* (Macon: Mercer University Press, 2005), 67.

¹¹³ S. Kierkegaard, *Søren Kierkegaard's Journals and Papers*, vertaald door H.V. Hong & E.H. Hong (Indiana: Indiana University Press, 1967), 2163.

¹¹⁴ Kierkegaard, *De ziekte tot de dood*, 148, 30.

verantwoordelijkheid en de persoonlijke betrokkenheid van iemands woorden en daden. In zijn authenticiteit en zonder tastbare instantie om op terug te kunnen vallen is de enkeling kwetsbaar en ontvankelijk voor de schaamte.

3.4 Absolute schaamte

Schaamte lijkt bij Kierkegaard verbonden te zijn met een bepaalde vorm van innerlijkheid, die relateert aan de integriteit. Kierkegaard maakt in zijn werken onderscheid tussen verschillende dimensies van schaamte waarin de absolute schaamte beschouwd wordt “als een bevrijdende leidsman in het leven.”¹¹⁵

De absolute schaamte geeft als het ware sturing om de juiste keuzes te maken. De schaamte werkt als een soort moreel kompas. Wanneer je een handeling verricht die tegen je morele codes indruist is er de schaamte die je daarop wijst, tot zelfreflectie doet komen en je behoedt om een volgende keer dezelfde misstap te begaan. “Deze schaamte meent het beter met hem dan de beste vriend [...]”¹¹⁶, zegt Kierkegaard.

Wanneer je bijvoorbeeld op een gezellige borrel met collega’s te diep in het glaasje gekeken hebt en jezelf daardoor vreselijk hebt laten gaan kan je de volgende ochtend een intens gevoel van schaamte voelen. Langzaam komen flarden van de vorige avond terug en je concludeert: niet alleen heb ik mezelf nogal voor gek gezet maar erger, ik heb een ander in een onprettige situatie gebracht. Even voel je een vlaag van paniek en dan slaat het gevoel van schaamte toe. Heb ik dat echt gezegd en gedaan? Was het echt zo erg of valt het eigenlijk wel mee? Ben ik zo’n persoon? En nog erger, hoe kom ik maandag deze mensen weer professioneel onder ogen?

Hierin is duidelijk te lezen dat in de schaamte meer betekenis ligt dan louter een plotseling gevoel. “De schaamte is ook een preventieve macht, die

¹¹⁵ van Raalten, *Schaamte en existentie*, 142.

¹¹⁶ S. Kierkegaard, *Samlede Værker*, deel 8 (Kopenhagen: A.B. Drachman, J.L. Heiberg en H.D. Lange, 1920), 183.

ervoor zorgt, dat beschaming wordt vermeden.”¹¹⁷ De absolute schaamte lijkt bij Kierkegaard onder andere het effect te hebben waarvan denkers zoals Nussbaum eerder over schuld zouden spreken. Des te meer omdat Kierkegaard de instantie van het geweten aan de schaamte koppelt.

3.4.1 Het geweten

Het geweten is voor Kierkegaard een belangrijke instantie “Want zonder het geweten is de mens geen enkeling.”¹¹⁸ schrijft hij, en zonder enkeling te zijn bestaat er geen verhouding tot God. Het geweten vertoont als overkomst met de schaamte dat zij het leven ethisch maakt, want het geweten is de instantie in de mens die hem ter verantwoording roept. Een scheiding van deze begrippen is onmogelijk omdat ze dusdanig met elkaar verweven zijn. “Het geweten is eigenlijk een vorm van schaamte. Kierkegaard noemt het geweten: ‘een blozende en schaamtevolle geest’[...].”¹¹⁹ De schaamte ligt ten grondslag aan het geweten en geeft het geweten kracht en innerlijkheid. De leidsman tot het goede wordt bepaald door de innerlijkheid van het geweten.

Kierkegaard’s notie van verantwoordelijkheid over het eigen handelen, spreken en het maken van keuzes gaat verder dan louter het persoonlijke leven van de enkeling. De omgang met anderen en de wereld om ons heen valt ook onder die verantwoordelijkheid. De nadruk op de verantwoordelijkheid van het individu hebben we ook bij Sartre gelezen. De verantwoordelijkheid voor zichzelf en omgeving betuigt van erkenning van een sociaal verband. Wij bestaan niet alleen op de wereld maar hebben ons tot elkaar en de wereld te verhouden en dragen daar een bepaalde verantwoordelijkheid voor.

De manier waarop iemand zich bijvoorbeeld als consument op de markt begeeft kan ook vanuit dit principe bekeken worden. Tegenwoordig zijn

¹¹⁷ van Raalten, *Schaamte en existentie*, 143.

¹¹⁸ Kierkegaard, *Samlede Værker*, deel 9, 183.

¹¹⁹ van Raalten, *Schaamte en existentie*, 129.

bijvoorbeeld vlieg- en vleesschaamte gangbare begrippen geworden en ook ik voel toch enige gêne wanneer de boodschappen in plastic tasjes worden ingepakt als ik mijn herbruikbare tassen weer eens ben vergeten. Ikzelf vind bijvoorbeeld duurzaamheid belangrijk en beschouw mijzelf als een redelijk bewuste consument.

Als ons handelen in overeenstemming zou moeten zijn met onze houding en spreken betekent dat ook dat ik niet mijn kop in het zand kan steken wanneer ik een vliegtuig instap, mijn auto voltank of bijdraag aan de *fast-fashion* industrie. Misschien betekent dit dat ik mij niet werkelijk genoeg betrokken en verantwoordelijk voel voor een duurzame wereld en dat ik deel uitmaak van de 'moderne mens' die zich laat leiden door de opinie van de dag.

In elk geval kan er gezegd worden dat als we de schaamte beschouwen als moreel kompas en leidsman in het leven, ik mij dus terecht mag schamen wanneer ik niet naar mijn morele codes gehandeld heb. Als ik een misstap zou begaan waarin ik bijvoorbeeld iemand bewust onrecht zou hebben aangedaan of misbruik gemaakt heb van een situatie die zich toevallig voordeed maar ook als ik het vliegtuig instap en vlees zou consumeren is de schaamte daarvoor gerechtvaardigd volgens Kierkegaard.

De schaamte die mij overvalt betekent niet direct dat mijn handeling slecht is en ik een moreel verdorven persoon ben. De schaamte maakt dat ik tot zelfreflectie kom en zet mij aan tot het bevragen en overdenken van mijn normen. Daarnaast behoedt de schaamte mij ervoor dat ik de volgende keer dezelfde, wellicht immorele handeling uitvoer.

3.5 Schaamteloosheid

Moralistisch gesproken zou je kunnen zeggen “Wie nog kan blozen, heeft de mogelijkheid zijn leven te beteren.”¹²⁰ De schaamte onthult dat je de normen die

¹²⁰ Idem, 18.

je belangrijk acht hebt overtreden. “Shame is information.”¹²¹ zegt auteur Marilynne Robinson in de aflevering ‘Wat is dan goed?’. De schaamte kan dus gezien worden als een bron van informatie.

Schaamte is een indringende boodschap aan jezelf van jezelf. Wanneer je handelingen zo haaks staan op wie bent en wil zijn kan dat een sterk gevoel van schaamte aanwakkeren. Een juiste dosering van schaamte maakt dat mensen leven naar hun eigen normen en dat draagt bij aan een fatsoenlijke en sociale samenleving.

Wanneer wij spreken over schaamteloos gedrag is dat vaak als er een kloof wordt waargenomen tussen de rol of functie die iemand bekleedt die niet correspondeert met zijn handelingen en woorden. Denk bijvoorbeeld aan politieke leiders die in plaats van het goede voorbeeld te geven, zonder *blikken of blozen* over hun eigen leugens heenstappen of opscheppen over het plegen van ongewenste intimiteiten. Vol ongeloof vragen wij ons dan af ‘Kennen zij geen schaamte?’. Schaamteloosheid wordt over het algemeen niet gewaardeerd als karaktereigenschap en als immoreel en onfatsoenlijk beschouwd.

Het regulerende effect dat schaamte heeft wordt ook wel functionele schaamte genoemd.¹²² Schaamte is een effectief middel waardoor wij ons gemakkelijk conformeren aan de situatie. Wij gedragen ons aangepast naar het sociale kader zodat andere mensen geen last van ons hebben en geen aanstoot aan ons nemen. Vanuit de evolutietheorie bezien is schaamte een emotie om op sociaal niveau te overleven. Wij gedragen ons naar de normen van de groep zodat we erbij horen en niet uit de groep worden gegooid.¹²³

Schaamte heeft dus een begrenzendende werking op onze handelingen waardoor wij ons over het algemeen beschaafd gedragen en rekening houden met

¹²¹ Marilynne Robinson, “Wat is dan goed? Over schaamte,” gepubliceerd 21-06-2019, <https://lazarus.eo.nl/blogs/rood-woorden-stamelen-schaamte-is-essentieel-en-onthult-iets-van-jezelf-voor-jezelf>.

¹²² de Gooijer, “Een verkenning,” 263.

¹²³ W.L. Sessions, *Honor For Us: A Philosophical Analysis, Interpretation and Defense* (New York: The Continuum International Publishing Group Ltd, 2010), 175.

anderen en onze omgeving. Wanneer wij ons niet naar behoren gedragen worden we daarvoor op sociaal niveau gestraft. Kortom, ons schaamtegevoel draagt bij aan een beschaafde, geciviliseerde samenleving.

3.5.1 Rigide

Maar wat nu als iemand zich (te) vaak schaamt? Sommige mensen zijn bevattelijker voor schaamte dan anderen. Wanneer iemand zich vaak schaamt kun je je afvragen of de schaamte wel terecht is. Robinson noemt dat rigiditeit een belangrijke rol speelt wanneer iemand gauw geneigd is tot schaamte.¹²⁴

“Blijkbaar verwacht ik van mezelf dat ik ook steeds aan die normen voldoe. Blijkbaar kan ik het moeilijk verdragen, kan ik het mezelf moeilijk vergeven, wanneer dat niet lukt. En blijkbaar kan ik falen niet zien als iets dat op zichzelf staat, maar zie ik het automatisch als iets dat symptomatisch is voor wie ik ben.”¹²⁵

De verwachting aan alle normen te voldoen en het jezelf lastig te kunnen vergeven wanneer dat niet lukt zijn resultaat van een rigide houding naar jezelf toe.

Wanneer onrealistische verwachtingen niet behaald worden is het gevoel van falen maar moeilijk los te zien van jezelf als persoon. Met andere woorden: Het project is niet gefaald maar jijzelf bent gefaald.

De informatie die schaamte biedt kan aanzetten tot het stellen van wezenlijke vragen naar de eigen normen: ‘wat maakt het dat ik schaamte ervaar?’, ‘onderschrijf ik deze normen nog steeds?’ en ‘hecht ik hier nog zoveel waarde aan als ik dacht?’ Wellicht kom je tot de conclusie dat je je niet hoeft te schamen voor je handeling. Mogelijk heb je de situatie vanuit een ouderwetse moraal of conservatief kader bekeken en heb je daar nu andere ideeën over ontwikkeld. Wellicht kom je wél tot de conclusie dat je een morele regel hebt overtreden en jouw schaamtegevoel terecht is, in dat geval behoed de schaamte mij ervoor de

¹²⁴ Robinson, “*Wat is dan goed?*,” over schaamte, laatst aangepast 21 juni, 2019.

¹²⁵ R. Compaijen, “Rood worden, stamelen: schaamte onthult iets aan jezelf voor jezelf,” *Lazarus EO* (2019): geraadpleegd op 01-02-2022, <https://lazarus.eo.nl/blogs/rood-woorden-stamelen-schaamte-is-essentieel-en-onthult-iets-van-jezelf-voor-jezelf>.

volgende keer eenzelfde fout te maken.

In de volgende passage wordt besproken waarom het verlangen bestaat volledig voorbij te gaan aan de schaamte. Hoe prettig en duidelijk een zekere mate van hoffelijkheid en sociale conventies ook moge zijn, het is niet moeilijk voor te stellen dat het conformerende en regulerende karakter van schaamte ook een schaduwzijde heeft.

HOOFDSTUK 4

Nadere overwegingen

‘Op welke manier en in hoeverre speelt schaamte een rol in het sociale leven?’ Zo luidde de vraag aan het begin van deze thesis. Met deze thesis heb ik beoogd om iets te zeggen over de plaats en de werking van schaamte binnen onze sociale interacties. In eerste instantie had ik voorzien dat ik een sterke voorkeur zou ontwikkelen voor een van de besproken denkers. Wanneer ik echter onze huidige samenleving in ogenschouw neem, dan lijkt er zowel voor de beschouwing van Nussbaum als voor die van Kierkegaard veel te zeggen. Bovendien ziet het er naar uit dat beide benaderingen hard nodig zijn in onze maatschappij.

4.1 Schaamte als moreel kompas

Binnen onze samenleving lijkt een houding van schaamteloosheid soms haast genormaliseerd te zijn. De krant hoeft maar opgeslagen te worden en de voorbeelden dienen zich aan. Het prototype van schaamteloosheid lijkt belichaamd te worden door voormalig president Trump. Zonder enige schaamte verkondigde hij leugens, meende hij ongewenste intimiteiten te mogen plegen en riep hij op tot geweld. Een gevolg hiervan was dat begin 2021 het Capitool werd bestormd door een woedende, agressieve en gewelddadige menigte waar overigens ook ieder stukje beschaafdheid van leek te ontbreken.

Ook dichterbij huis komt schaamteloos gedrag met regelmaat voor: het treinpersoneel krijgt net zoals de GGD-medewerker geregeld te maken met agressieve, gewelddadige of ronduit onbeschofte klanten. Daarnaast maken publieke figuren met een voorbeeldfunctie zoals de Nederlandse rapper ‘Lil Kleine’ zich openlijk schuldig aan huiselijk geweld. Naast dat dit breed wordt uitgemeten in de media maakt hij vervolgens schaamteloos gebruik van de publiciteit die dit teweeg brengt ter promotie van zijn nieuwe album.

Sinds Roger Ailes, de oprichter van de Amerikaanse nieuwszender *Fox News*, is ontslagen nadat een groot deel van zijn vrouwelijke personeel aanklachten tegen hem had ingediend, heeft de beweging *hashtag #MeToo* allerlei gevallen van machtsmisbruik en grensoverschrijdend gedrag boven water gebracht. Een recentelijk voorbeeld hiervan is de aanklacht tegen de coaches bij het populaire televisieprogramma *The Voice of Holland*. Het schaamteloze gedrag waarvan sommige van hen beschuldigd zijn is zacht gezegd stuitend te noemen.

Vanuit dit opzicht bezien valt er veel te zeggen voor Kierkegaard's beschouwing over schaamte als ons morele kompas. De schaamte vertegenwoordigt de integriteit van het individu en zet aan tot (zelf)reflectie en een herwaardering van de eigen normen. Deze voorbeelden lijken te suggereren dat we eigenlijk niet zonder schaamte kunnen en soms zelfs meer schaamte nodig zouden hebben. Schaamte zet ons aan tot reflecteren op onze handelingen. In de lijn van Kierkegaard's gedachtengoed zou schaamte ons doen inzien dat een morele norm is overtreden en ons tegenhouden in het vervolg hetzelfde te doen. Schaamte maakt dat we ons handelen aanpassen en socialer en gepaster gedrag vertonen. Met een gezonde portie schaamte zouden de personen uit de voorbeelden hierboven wellicht inzien dat hun gedrag niet door de beugel kan.

Hierbij moet worden onderstreept dat Kierkegaard nadrukkelijk spreekt over schaamte als een morele emotie. Schaamte is echter een fenomeen dat ook kan optreden zonder dat een morele norm is overtreden, namelijk wanneer een individu of groep wordt beschaamd.

4.2 Een cultuur van tekorten

Op het moment dat schaamteloosheid een haast genormaliseerd fenomeen lijkt te worden, onthult zich tegelijkertijd de structuur van de schaarste in de samenleving. De structuur van de schaarste is verantwoordelijk voor een ervaring van 'nooit genoeg': We verlangen altijd naar meer en zijn niet gauw tevreden met onszelf en wat we hebben.

Auteur en onderzoekshoogleraar Maatschappelijk werk aan de University of Houston Brené Brown schrijft “Wanneer ik onze cultuur van schaamte doortrokken noem, bedoel ik niet dat we ons schamen voor onze collectieve identiteit, maar dat er zoveel mensen zijn die worstelen met hun gevoel van eigenwaarde dat het typerend is voor onze cultuur.”¹²⁶ Het gevoel van schaarste ligt ten grondslag aan de worsteling met ons gevoel van eigenwaarde welke van invloed is op schaamte.

De structuur van de schaarste oefent invloed uit op onze hedendaagse cultuur en brengt gaandeweg verandering aan in onze gedragspatronen, gedachten, manieren van werken, onderwijzen, opvoeden, leidinggeven, regeren en de manier waarop wij verbondenheid ervaren. Uit haar onderzoek blijkt dat de schaarste structuur zich uit in een permanente ervaring van nooit genoeg *zijn* of bereiken. Voorbeelden hiervan zijn: “Nooit goed genoeg, nooit succesvol genoeg, nooit slim genoeg, nooit zeker genoeg, nooit veilig genoeg, nooit perfect genoeg, nooit bijzonder genoeg zijn.”¹²⁷ Het eigen leven en de eigen prestaties voortdurend vergelijken met die van anderen is schadelijk, omdat we ons leven dan vaak vergelijken met een onbereikbaar visioen van perfectie. De populariteit van sociale media hebben een versterkende werking op dit fenomeen.

De cultuurkritiek die hoorbaar wordt is dat onze cultuur in het algemeen, of het nu gaat om onze hedendaagse werkcultuur, sociale gemeenschappen, (sociale)media of politieke landschap, is doordrongen van het idee dat de waarde van mensen gekoppeld is aan hun prestaties en productiviteit. Mensen worden openlijk vergeleken, gerangschikt en beoordeeld op een beperkte norm in plaats van gewaardeerd om hun unieke talenten. “De algemene cultuur oefent

¹²⁶ Brené Brown, *De kracht van Kwetsbaarheid: heb de moed om niet perfect te willen zijn*, vertaald door Marijke van der Horst (Amsterdam: Lev, 2013), 36.

¹²⁷ Brown, *De kracht van Kwetsbaarheid*, 34.

voortdurend druk op ons uit en zal ons [...] opzadelen met een gevoel van schaarste.”¹²⁸

Nussbaum zou onderschrijven dat op allerlei gebieden in het leven hoge eisen aan ons gesteld worden. Dit maakt dat we gemakkelijk in de val trappen van het streven naar volmaaktheid en perfectie en geen imperfectie, falen of mislukkingen dulden. De eigen menselijkheid en behoefte zijn maar moeilijk te accepteren, hieruit vloeit een attitude van onverdraagzaamheid voort tegen iedere vorm van onvolmaaktheid. Dit beperkt zich niet tot de eigen prestaties maar strekt zich uit naar de (on)volmaaktheid van anderen. Nussbaum laat zien dat primitieve schaamte een gebrek aan mededogen, empathie en verbinding versterkt en daarmee het uitgangspunt is voor stigmatisering en verdeling in een samenleving.

4.2.1 Kwetsbaarheid

Zowel Sartre als Nussbaum benadrukken het belang van onze *need for belonging* (het verlangen naar verbinding). De overtuiging dat we niet goed genoeg zijn, leidt tot het denkbeeld dat wij daarom geen liefde en verbinding met anderen waard te zijn. Op ontologisch niveau maakt schaamte duidelijk dat wij fysiek kwetsbaar en behoeftige wezens zijn. Schaamte gaat fundamenteel over onze relaties met anderen en onze connectie met de sociale wereld. Onze fysieke kwetsbaarheid is de essentie van de schaamte. De schaamte onthult een laag van onze ontologie, namelijk een diep menselijk verlangen naar verbinding, afhankelijkheid van anderen en kwetsbaarheid. De belichaamde kwetsbaarheid en het verlangen naar verbinding karakteriseert een fundamenteel aspect van de mens.

De bereidheid om de kwetsbaarheid, fragiliteit en onzekerheid van het leven te accepteren, is zowel bij Brown, Nussbaum als Sartre een thema. Nussbaum en Sartre vangen de onzekerheid die het leven biedt en de angst die dat

¹²⁸ Brown, *De kracht van Kwetsbaarheid*, pagina?

tot gevolg heeft beide in hun notie van de walging. Nussbaum laat zien dat onze objecten van walging gebaseerd zijn op mensen, dingen en objecten die ons doen herinneren aan ons sterfelijke lichaam en de grilligheid van het bestaan. Sartre's notie van de walging ontstaat vanuit de vaststelling dat het bestaan niet noodzakelijk is en de essentie in de contingentie gelegen is. Hieruit leidt hij af dat wij radicaal vrij en verantwoordelijk zijn voor onze handelingen en wij geen verantwoordingen hoeven af te leggen aan een hogere instantie dan onszelf. De contingentie, onzekerheid, angst en het besef van de veelheid van mogelijkheden die het leven biedt is wat hij walging noemt.

Bij de zojuist genoemde auteurs speelt de onzekerheid en kwetsbaarheid van het bestaan een fundamentele rol. In de schaamte onthullen we onze lichamelijk kwetsbaarheid aan de ander. In de schaamte toont zich de angst om de onzekerheid en eindigheid van het leven onder ogen te zien en te accepteren.

4.3 Web van schaamte

Zowel Kierkegaard als Sartre spreken over de verantwoordelijkheid die het individu heeft over zijn eigen keuzes en handelen. Kierkegaard voegt daaraantoe dat de enkeling gekarakteriseerd wordt door het tonen van zijn persoonlijke betrokkenheid en authenticiteit in zijn handelen. De enkeling moet vooral niet zijn integriteit verliezen door met alle winden mee te waaien.

Bewust of onbewust hebben wij vaak ons gevoel van eigenwaarde gekoppeld aan in hoeverre wij als waardevol of succesvol worden ontvangen door onze omgeving. Wanneer onze persoonlijke ideeën, projecten en ondernemingen, waar wij de volledige verantwoordelijkheid over dragen en betrokken bij zijn, niet als waardevol worden ontvangen, ervaren we naast teleurstelling ook een degradatie van ons gevoel van eigenwaarde. Je voelt je teleurgesteld omdat je niet de verbinding en erkenning krijgt waarop je gehoopt had. Hier verschijnt de schaamte weer ten tonele. Schaamte is immers de angst voor onverbondenheid, de angst er niet geheel bij te horen.

De schaamte bevestigt je gevoelens en vertelt je dat je toch beter had moeten weten. Niet het idee of project is waardeloos maar jij bent waardeloos. Wanneer jouw idee of project echter positief is ontvangen door de omgeving, ben je misschien nog verder van huis omdat jouw (in dit geval positieve) gevoel van eigenwaarde is overgeleverd aan de mening van anderen. Om dat in stand te houden verlies je jezelf ‘in het web van ‘plezieren, presteren en perfectioneren’¹²⁹

Hierover zijn een aantal dingen te zeggen: ten eerste maakt het mechanisme van ‘plezieren, presteren en perfectioneren’ het problematisch om aan Kierkegaard’s eis van authenticiteit te voldoen en geen notie te nemen aan de mening van de massa. Ten tweede lijkt het daarnaast haast paradoxaal: onze *need for belonging*; het verlangen door anderen te worden geaccepteerd en erkend is immanent verbonden aan de menselijke ontologie. Tegelijkertijd schrijft Kierkegaard voor om authentiek te zijn en niet teveel waarde te hechten aan de mening van anderen. Ten slotte, wanneer schaamte als angst voor onverbondenheid wordt begrepen, een notie die Sartre, Nussbaum en Brown in zekere zin alledrie zouden onderschrijven, hoe moeten we Kierkegaard’s opvatting “[...] schaamte meent het beter met hem dan de beste vriend [...]”¹³⁰ dan begrijpen?

Vanuit Kierkegaard’s perspectief bekeken vertelt de schaamte ons dat mogelijk een morele norm is overtreden. Het problematische van Kierkegaard's notie van schaamte is dat bij het optreden van schaamte niet altijd een morele norm geschaad is. Dit benadrukt dat Kierkegaard schaamte aan schuld verbonden heeft. Hij lijkt weinig tot geen aandacht te besteden aan het ontstaan van schaamte op basis van handelingen die moreel juist zijn. Sartre en Nussbaum erkennen wel dat die mogelijkheid bestaat.

De zijnschaamte waar Sartre over spreekt ontstaat onder de blik van de ander en Nussbaum spreekt over primitieve schaamte die ontstaat door het besef

¹²⁹ Brown, *De kracht van Kwetsbaarheid*, pagina?

¹³⁰ Kierkegaard, *Samlede Værker*, deel 8, 183.

dat wij primair behoeftige, afhankelijke en machteloze wezens zijn. Kierkegaard's notie van schaamte is duidelijk sterk gekoppeld aan schuld en het geweten zonder de mogelijkheid van schaamte als gebrek aan verbinding en eigenwaarde in ogenschouw te nemen.

4.4 De schaamte voorbij

Schaamte als angst voor onverbondenheid uit zich in verschillende categorieën zoals: uiterlijk en lichaamsbeeld, geld en werk, seks, ouderschap, mentale- en fysieke gezondheid en ouder worden. Iedere categorie zit vol met normen en idealen die wij nastreven. Wanneer wij tekort schieten en niet kunnen voldoen aan de heersende normen en eisen van de maatschappij, voelen we schaamte of vertelt de maatschappij dat wij ons moeten schamen.

Nog niet zo lang geleden (en nog steeds binnen sommige culturen) werd bijvoorbeeld een zwangerschap die buiten het huwelijk plaatsvond als zeer schaamtevol ervaren voor de betrokkenen. Het was niet ongebruikelijk dat het meisje in kwestie haar zwangerschap bij een verre tante doorbracht zodat haar omgeving niets te weten zou komen. Iedereen zou immers schande van haar en haar familie spreken.

Zoals Nussbaum duidelijk maakt en ook in dit voorbeeld zichtbaar wordt, is schaamte verbonden aan stigmatisering en vernedering. Het gevoel van eigenwaarde en de sociale identiteit van het meisje uit het voorbeeld nemen af wanneer zij beschaamd zou worden. Schaamte is een middel ter onderdrukking en beperkt daarmee het vrijelijk handelen. Het regulerende karakter van schaamte doet mensen misschien gehoorzamen aan een norm, maar het is niet zonder rede dat het verlangen gekoesterd wordt voorbij te gaan aan schaamte.

Arbitraire normen en sociale regels die bepalen wat juist en onjuist is, strekken zich uit naar elk gebied van ons leven. Zo komt bijvoorbeeld het geslacht waartoe wij behoren met een eigen set van normen en regels. Mannen wordt

verteld om zich niet te ‘feminine’¹³¹ te gedragen en van vrouwen wordt verwacht dat ze aardig, klein, inschikkelijk, beleefd en meedenkend zijn. Wanneer iemand niet aan de normen van de maatschappij en dominante groep kan voldoen wordt iemand object van schaamte, stigmatisering en mogelijk vernedering. Mensen die afwijken van de norm worden als *anders* beschouwd wat schadelijk is voor het gevoel van verbinding. Het is dan ook niet verwonderlijk dat wij willen ontsnappen uit een sociale structuur waarin de individuele vrijheid wordt ingeperkt en het gevoel van eigenwaarde wordt aangetast door sociale of culturele normen.

4.4.1 Empathie

Dikwijls bestaat het verlangen om vrij te zijn van schaamte. Reikhalzend wordt uitgekeken naar een imaginaire situatie waarin wij zo gezegd ‘echt vrij’ zijn, ‘onzelf’ kunnen zijn en handelen zonder teveel waarde te hechten aan het oordeel van de ander. Interessant genoeg komt deze beschrijving van een schaamtevrij bestaan in de buurt van Kierkegaard’s omschrijving van de enkeling. Ik denk te kunnen concluderen dat er een spanning zal blijven bestaan tussen onze *need for belonging* en het nastreven van authenticiteit en integriteit.

De blik en het oordeel van de ander zijn essentieel voor schaamte. Nussbaum en Brown benadrukken dat empathie het ingrediënt tegen schaamte is. Beide pleiten ze voor een ethisch systeem waarin flexibel oordelen, mededogen, empathie, onderlinge betrokkenheid en verbinding met anderen wordt gestimuleerd. Dit zal een positief effect teweeg brengen voor het gevoel van gemeenschap en saamhorigheid in een samenleving.

¹³¹ Dit zijn eigenschappen zoals compassie, tederheid, mildheid, beheerstheid, bescheidenheid, aarzeling, empathie en verbinding. Onze cultuur vertelt mannen dat deze eigenschappen bij het vrouwelijk geslacht horen. Het probleem is dat deze eigenschappen niet per definitie vrouwelijke- maar menselijke eigenschappen zijn.

Conclusie

Dit onderzoek ving aan met de centrale vraag: ‘in hoeverre en op welke manier speelt schaamte een rol in het sociale leven?’ Deze vraag kwam voort uit het herkenbare tweeledige karakter van schaamte waarover sinds de Klassieke oudheid al discussie bestaat. Met dit verkennend onderzoek is beoogd om inzicht te verkrijgen over de plaats en werking van schaamte. Het vereiste een filosofische analyse van schaamte en het raadplegen van verdiepende literatuur om de omvang, complexiteit en verschillende dimensies van schaamte inzichtelijk te maken. Om diezelfde reden is gekozen om de enigszins uiteenlopende auteurs Sartre, Nussbaum en Kierkegaard te behandelen in dit onderzoek.

Een eerste bevinding van dit onderzoek is de bepalende rol die Sartre heeft weggelegd voor schaamte als mogelijkheidsvoorwaarde voor intersubjectiviteit en het sociale leven *an sich*. Schaamte is bij uitstek een emotie die zich afspeelt in ons sociale leven. Sartre’s analyse van schaamte behelst zowel aspecten van Kierkegaard als van Nussbaum. Het belang dat Kierkegaard hecht aan de verantwoordelijkheid van het individu impliceert dat wij ons op een bepaalde manier hebben te verhouden tegenover elkaar en onze omgeving. In Nussbaum’s notie van schaamte zijn elementen van Sartre te herkennen wanneer zij spreekt over de objectivering van individuen of groepen. Iemand worden teruggebracht tot een essentie en daarmee ontstaat de mogelijkheid voor stigmatisering en ongelijkheid.

Ondanks dat Sartre schaamte ook als een negatieve zelfervaring omschrijft waarin het subject onder de blik van de ander een metamorfose van *niets* naar *iets* ondergaat, wordt op basis van zijn ontologie ook een positieve ontdekking vastgesteld, namelijk: wat er omtrent mij onthult wordt is niet iets waar ik zonder meer mee samenva. Ondanks dat wij in de schaamte het oordeel van de ander onderschrijven, blijven we ons tegen dit oordeel verzetten en blijven we zoeken

naar manieren waarop wij ons tot de ander en onze schaamte kunnen verhouden. Schaamte lijkt daarmee een scheiding te veronderstellen in het subject dat schaamte ondergaat.

Sartre's fenomenologische analyse biedt in het eerste hoofdstuk een fundament voor schaamte. In de daaropvolgende hoofdstukken zijn vanuit een filosofisch kader de schaamte-theorieën van Nussbaum en Kierkegaard besproken. Nussbaum laat zien dat het kernpunt van schaamte gefundeerd ligt in de walging. Onze objecten van walging verschillen enigszins per cultuur maar raken elkaar op het vlak dat ze voortkomen uit het onvermogen te kunnen accepteren dat wij sterfelijke, behoeftige en sociaal afhankelijke wezens zijn.

Het projecteren van deze onzekere gevoelens van machteloosheid op een bepaalde groep geeft een vals gevoel van controle en zekerheid. Schaamte ondermijnt empathie en mededogen naar jezelf en anderen toe en versterkt de mogelijkheid tot stigmatisering en verdeling van groepen binnen een samenleving. Walging bedreigt namelijk de gedachten dat alle mensen in dezelfde mate waardig zijn en benadrukt dat het beschamend is om 'gewoon' menselijk te zijn. Schaamte die voortkomt uit stigmatisering kan zich eenvoudig uitstrekken naar iemands sociale identiteit, gevoel van eigenwaarde en zelfbeeld dat de basis vormt voor sociale vernedering. Doordat Nussbaum een directe koppeling maakt tussen schaamte een stigmatisering schijnt ze licht op de maatschappelijk problematiek die schaamte doet ontstaan.

In het derde hoofdstuk wordt met behulp van Kierkegaard inzichtelijk gemaakt dat niet iedere vorm van schaamte schadelijk is. Kierkegaard pleit zelfs uitdrukkelijk voor de mogelijkheid tot schaamte en beschouwt schaamte als een groot goed. Schaamte werkt voor Kierkegaard als een morele graadmeter: wanneer ik mij schaam heb ik wellicht een moreel onjuiste handeling uitgevoerd, de schaamte die ik als resultaat daarvan ervaar zal mij in de toekomst behoeden om eenzelfde moreel onjuiste handeling uit te voeren. Zoals Nussbaum, Sartre en later Brown illustreren ontstaat schaamte echter vaak genoeg zonder dat een

morele norm is overtreden waardoor Kierkegaard's opvatting van schaamte als moreel kompas niet altijd opgaat.

De enkeling, die misschien wel beschouwd kan worden als Kierkegaard's blauwdruk van een soort ideaal-mens, staat juist open voor de schaamte. Doordat de enkeling handelt vanuit zijn eigen innerlijkheid, integriteit en persoonlijke betrokkenheid brengt dat een gevoel van verantwoordelijkheid mee. Het lijkt alsof de enkeling zo zeker en standvastig in het leven staat dat hij zelfs door zijn schaamtegevoel niet van zijn stuk gebracht wordt. De twijfel, onzekerheid, angst en kwetsbaarheid waar niemand van ons aan kan ontsnappen hoeven voor Kierkegaard niet worden weggestopt of worden overschreeuwd. Oprechtheid en integriteit zijn voorwaarden voor een waarachtig mens-zijn en de kwetsbaarheid die schaamte met zich meebrengt mag worden omarmt.

Interessant genoeg komt deze omschrijving van de enkeling in zijn verhouding tot schaamte overeen met wat Nussbaum en Brown voor ogen hebben. Uit Brown's onderzoek bleek namelijk dat de mensen die aangaven de sterkste verbinding te voelen met anderen de kwetsbaarheid en schaamte volledig omarmden. De enkeling lijkt dusdanig in het reine met zichzelf te zijn dat schaamte hem haast ongedeed laat. Omdat de enkeling volledig leeft en handelt in overeenstemming met zijn persoonlijke idealen lijkt de schaamte die hij ervaart zijn gevoel van eigenwaarde niet zozeer aan te tasten, hierdoor is de schaamte niet in die mate schadelijk voor de enkeling zoals Nussbaum en Brown dit doen voorstellen.

De verhouding van de enkeling tot schaamte klinkt haast als een droombeeld. Helaas is de dagelijkse werkelijkheid voor velen anders. Binnen een schaarste-structuur waarin veel van elkaar verwacht wordt, hoge eisen aan het individu worden gesteld en waarin niet snel iets goed genoeg is, trappen we gemakkelijk in de val van het streven naar perfectie en kunnen we onvolmaaktheid maar moeilijk accepteren.

Kenmerkend voor de structuur in onze hedendaagse samenleving is dat we

worstelen met ons gevoel van eigenwaarde. Deze structuur is een voedingsbodem voor schaamte. Schaamte gaat fundamenteel over onze relaties met anderen en wordt gevoed door de angst voor onverbondenheid. De overtuiging dat wij niet goed genoeg zijn, resulteert in de gedachte dat wij de verbinding met anderen niet waard zijn.

Schaamte is dus niet alleen van belang als morele emotie maar onthult iets over onze menselijke ontologie. “De mens is het wezen dat zich schaamt.”¹³² Schaamte is bepalend voor ons mens-zijn en ons gevoel van eigenwaarde. Ten slotte is schaamte bepalend voor hoe we ons verhouden tegenover het idee verbinding en hoe we verbinding met anderen ervaren. Intersubjectiviteit is een noodzakelijk gegeven dat ons aan de ene kant de verbinding biedt waar wij zo naar verlangen en tegelijkertijd de mogelijkheid tot schaamte oproept.

De verdrijving van Adam en Eva uit het paradijs is het begin van de geschiedenis van de mens. Nadat Adam en Eva beseften dat ze naakt waren bedekten ze hun lichaam uit schaamte met vijgenbladeren. Onder de blik van de ander is de mens machteloos en overgeleverd aan het oordeel van de ander. Adam en Eva waren gelukkig samen en liepen hand aan hand het hof van Eden uit.

¹³² Paul van Tongeren, “Schaamte,” *Ethische Perspectieven*, 18 (2008): 449.

Bibliografie

Akwa GGZ. “GGZ Standaarden: 5 Actiekaarten destigmatisering.” gepubliceerd op 20-03-2017, geraadpleegd op 25-03-2022. https://www.ggzstandaarden.nl/uploads/side_products/0ca6158a95cbc320dc8404a6a3a99d39.pdf.

Brown, Brené. *De kracht van Kwetsbaarheid: heb de moed om niet perfect te willen zijn*. Vertaald door Marijke van der Horst. Amsterdam: Lev, 2013.

Compaijen, R. “Rood worden, stamelen: schaamte onthult iets aan jezelf voor jezelf.” *Lazarus EO* (2019): Geraadpleegd op 01-02-2022. <https://lazarus.eo.nl/blogs/rood-worden-stamelen-schaamte-is-essentieel-en-onthult-iets-van-jezelf-voor-jezelf>.

Fuchs, Thomas. “The Phenomenology of Shame, Guilt and the Body in Body Dysmorphic Disorder and Depression.” *Journal of Phenomenological Psychology*, 33 (2003): 224-225.

“Genesis De tuin van Eden 2:25.” In *De Nieuwe Bijbelvertaling*. Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, 2007.

Goffman, Erving. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York: Simon&Schuster, 1938.

Gooijer de, Bart. “Een verkenning van de aard, expressie en relationele dynamiek van schaamte.” *Psyche & Geloof*, 25 (2014): 260.

Gyllenhammer, Paul. “Sartre on shame: From ontology to social critique.” *Journal of the British Society for Phenomenology*, 41 (2010): 49.

Kierkegaard, S. *Concluding Unscientific Postscript*. Vertaald door D.F. Swenson. Princeton: Princeton University Press, 1944.

Kierkegaard, S. *De ziekte tot de dood: Een christelijk psychologische uiteenzetting tot opbouw en opwekking*. Vertaald door L. Buijs, redactie A. Visser. Amsterdam: Boom, 2008.

Kierkegaard, S. *Papirer*: volume 10, B. Vertaald door F. van Raalten. Kopenhagen: P.H. Heiberg en V. Kuhr, 1909-1948.

Kierkegaard, S. *Samlede Værker, deel 8*. Kopenhagen: A.B. Drachman, J.L. Heiberg en H.D. Lange, 1920).

Kierkegaard, S. *Søren Kierkegaard's Journals and Papers*. Vertaald door H.V. Hong & E.H. Hong. Indiana: Indiana University Press, 1967.

Martin, C. "Distraction and Self-Deception." in *International Kierkegaard Commentary 15: Upbuilding Discourses in Various Spirits*. Macon: Mercer University Press, 2005.

Mooij, Antoine. "Schuld en schaamte: Een psychoanalytisch perspectief." *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 38 (2012): 208-209.

Nussbaum, Martha. *Hiding from Humanity: Disgust, Shame and the Law*. Princeton: Princeton University Press, 2004.

Nussbaum, Martha. *Opleving van het denken: Over de menselijke emoties*. Vertaald door Patty Adelaar. Amsterdam: Ambo, 2004.

Nussbaum, Martha. *Politieke Emoties: Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Vertaald door P. Diderich en C. Kloos. Amsterdam: Ambo, 2013.

Raalten van, F. *Schaamte en existentie: Een onderzoek naar de plaats en de werking van de schaamte in de menselijke existentie, in het bijzonder met betrekking tot het werk van Søren Kierkegaard*. Nijkerk: G.F. Callenbach, 1965.

Robinson, Marylinne. "Wat is dan goed? Over schaamte." Publicatie 21-06-2019, <https://lazarus.eo.nl/blogs/rood-worden-stamelen-schaamte-is-essentieel-en-onthult-iets-van-jezelf-voor-jezelf>.

Sartre, Jean-Paul. *Het zijn en het niet: Proeve van een fenomenologische ontologie*. Vertaald door Frans de Haan. Rotterdam: Lemniscaat, 2003.

Sartre, Jean-Paul. *Over het existentialisme*. Vertaald door M. Muntiga. Utrecht: A.W. Bruna & Zoon, 1967.

Sartre, Jean-Paul. *Walging*. Vertaald door Marianne Kaas. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1985.

Scholtens, W.R. *Kierkegaards Werken: een inleiding*. Baarn: Ten Have, 1988.

Sessions, W.L. *Honor For Us: A Philosophical Analysis, Interpretation and Defense*. New York: The Continuum International Publishing Group Ltd, 2010.

Tongeren van, Paul. "Schaamte." *Ethische Perspectieven* 18 (2008): 449.

Welten, Ruud. *Sartre*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 2020.

Williams, Bernard. *Shame and Necessity*. Berkeley: University of California Press, 1993.

Yagi, T.B. "Beyond Subjectivity: Kierkegaard's Self and Heidegger's Dasein." *Perspectives: International Postgraduate Journal of Philosophy*, 1 (2009): 65.